

התוספות בספרי דברים

מאת

מנחם כהנא

א. מבוא

חוקרים כבר הצביעו על תוספות שנוספו לכמה ממדרשי התנאים לאחר עריכתם הראשונית. אולם הם לא עמדו על אופיין השונה של תוספות אלו במדרשים השונים. רוב התוספות בספרי במדבר, שנערך בבית המדרש של ר' ישמעאל, הן תוספות מ'דבי רבי' ותוספות קדומות אחרות, אשר נוספו בעריכתו המשנית, בשלהי תקופת התנאים.¹ תוספות קדומות מעין אלו, במספר פחות, נמצאו גם במכילתא דר' ישמעאל, שאף היא מדבי ר' ישמעאל.² לעומת זאת מרבית

* ברצוני להודות לפרופ' מרדכי סבתו, הקריין מטעם המערכת, ולד"ר הלל בייטנר, שזיכוני בהערותיהם. ההפניות לספרי דברים במאמר זה הן לעמודים במהדורת א"א פינקלשטיין, ספרי על ספר דברים, ברלין ת"ש. ציטוטי הספרי מבוססים על כ"י וטיקן, הספרייה האפוסטולית ebr. 32, בהשלמה חלקית של קיצורים ובתוספת פיסוק ומראי מקום לפסוקי מקרא, אלא אם כן צוין בפירוש אחרת. הנתונים על חילופי הנוסחאות מבוססים על עיון בכתיבי היד או בתצלומיהם ולא על מהדורת פינקלשטיין.

1 ראה: ח"ש הורוביץ, הקדמה לספרי במדבר, לייפציג תרע"ז, עמ' xi-xii; י"נ אפשטיין, מבואות לספרות התנאים, ירושלים תשי"ז, עמ' 602-603; הנ"ל, מבוא לנוסח המשנה, תל אביב תש"ח, עמ' 749-750; מ' כהנא, 'גופים זרים מ'דבי רבי' במדרשי ההלכה, ש' יפת (עורכת), מחקרים במקרא ובתלמוד, ירושלים תשמ"ז, עמ' 69-85; מ"י כהנא, ספרי במדבר: מהדורה מבוארת, ירושלים תשע"א-תשע"ה, עמ' 1431, הערך 'ספרי במדבר': 'גיליונות' מדבי רבי, 'גיליונות קדומים וגופים זרים שנוספו בעריכה משנית'. בצד תוספות קדומות אלה נוספו פה ושם במקצת העדים תוספות מאוחרות על פי הבבלי (ראה פירוטן במפתח שם) או מקורות אחרים (ראה במיוחד התוספות בכ"ב על פי ספרי זוטא שעליהן הערתי: מ' כהנא, אקדמות להוצאה חדשה של ספרי במדבר, ירושלים תשמ"ב, עמ' 17, הערה 28).

2 ראה: L. Finkelstein, 'Studies in Tannaitic Midrashim', *PAAJR*, 6 (1934-1935), pp. 190-199. (להלן: פינקלשטיין, עיונים; נדפס שוב: א"א פינקלשטיין, ספרא דבי רב, ה, ירושלים תשנ"ב, החלק האנגלי [להלן: פינקלשטיין, מחקרים], עמ' 152-161). לדוגמה יפה של תוספת מדבי רבי במכילתא דר' ישמעאל ראה שם סעיף A, וראה גם שם סעיף E (במכילתא דר' ישמעאל, נויקין ז [מהדורת הורוביץ-רבין, עמ' 273, שו" 1] גורסים קטע גניזה אוקספורד MS Heb. e 77.56, כ"י אוקספורד Marshall Or. 24, כ"י מינכן Cod. hebr. 117.1 וילקוט שמעוני רמז שלד 'רבי אומר' במקום 'דבר אחר'). להצעה נוספת של קטע

התוספות בספרא ובספרי דברים, שנערכו בבית המדרש של ר' עקיבא, הן תוספות מאוחרות שהוסיפו סופרים בימי הביניים, ורובן נלקחו מן המדרשים המקבילים להם מדבי ר' ישמעאל לספר ויקרא ולספר דברים.

בספרא שלוש תוספות ארוכות: (1) ברייתא של שלוש עשרה המידות שהתורה נדרשת בהן מדבי ר' ישמעאל, אשר נוספה בפתחת המדרש בכל עדי הנוסח; (2) מכילתא דמילואים בסוף פרשת צו, אשר נוספה במקצת העדים; (3) מכילתא דערויות לפרשות אחרי מות וקדושים מדבי ר' ישמעאל, שאף היא נוספה רק במקצת העדים.³ עוד תוספת מדבי ר' ישמעאל, קצרה יחסית, נשתמרה בכמה כתבי יד בפרשת שמיני.⁴ בספרי דברים תוספות רבות, רובן קצרות, ובהן אעסוק במאמר זה.

מאיר איש שלום הדפיס במהדורתו לספרי, משנת תרכ"ד, כמה דרשות באותיות קטנות, וכתב בהערותיו כי לדעתו הן נוספו מגיליונות.⁵ דוד צבי הופמן פרסם בשנת תרס"ח-תרס"ט

- מדבי רבי ששולב במכילתא דר' ישמעאל בעריכה משנית ראה: S. D. Fraade, *Legal Fictions: Studies of Law and Narrative in the Discursive Worlds of Ancient Jewish Sectarrians and Sages*, Leiden & Boston, MA 2011, p. 481 [ויש לתקן את דבריי בתרביץ פד (תשע"ו), עמ' 24 סעיף ב]. כל הדוגמאות הללו הן תוספות קדומות שכנראה נוספו בעריכה משנית, ושלא כדבריו של פינקלשטיין, מחקרים (שם), עמ' 152, אין להשוותן לתוספות המאוחרות בספרי דברים, וראה על כך עוד להלן.
- 3 לתוספת השנייה והשלישית ראה: ד"צ הופמן, 'לחקר מדרשי התנאים', מסלות לתורת התנאים: שלשה מאמרים, תרגם מגרמנית א"ז רבינוביץ, תל אביב תרפ"ח, עמ' 30-31 (= Zur Einleitung), D. Hoffmann, *Jahresbericht des Rabbiner-Seminars*, Berlin 1988, pp. 29-30. לשלוש התוספות ראה: אפשטיין, מבוואות לספרות (לעיל הערה 1), עמ' 640-641. לפירוט החומר בשלוש התוספות הללו, אופייין, וכתבי היד הכוללים את התוספות ראה: M. I. Kahana, 'The Halakic Midrashim', S. Safrai et al. (eds.), *The Literature of the Sages* (Compendia rerum iudaicarum ad Novum Testamentum, Section 2: The Literature of the Jewish People in the Period of the Second Temple and the Talmud, 3b), Amsterdam 2006, pp. 84-87. מדרשי ההלכה: שחזור העותקים ותיאורם, ירושלים תשנ"ה), עמ' 60-88; א' שמעא, 'המכילתות הנספחות לספרא: מכילתא דמילואים ומכילתא דערויות', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ט, עמ' 8-9, 100-105, 185-195, 260-264.
- 4 ראה: י"ג אפשטיין, 'שרידיים מדבי ר' ישמעאל לספר ויקרא', ספר היובל לפרופסור שמואל קרויס: למלאת לו שבעים שנה: מנחה היא שלוחה מאת חבריו, ידידיו ותלמידיו, ירושלים תרצ"ז, עמ' 30-33 (נדפס שוב: הנ"ל, מחקרים בספרות התלמוד ובלשונות שמיות, ב, בעריכת ע"צ מלמד, ירושלים תשמ"ד-תשמ"ה, עמ' 119-122). אפשטיין ציין שהיא נוספה בכ"י וטיקן 31 ebr. וחלקה בהגהות שב'תומת ירשים' (הגהות ר' סולימאן אוחנא), ועל כך יש להוסיף גם את כ"י פרמה, פלטינה 3259 (דה רוסי 139; ריצ'לר 694). פינקלשטיין הצביע על תוספת קצרה אחרת בספרא, נדבה פרק ב, יג (מהדורת פינקלשטיין, עמ' 18-19), שנותרה בכ"י וטיקן 31 ebr. בגיליון. ראה: L. Finkelstein, 'The Sources of the Tannaitic Midrashim', *JQR*, 31 (1940-1941), pp. 232-235 (נדפס שוב: הנ"ל, מחקרים [לעיל הערה 2], עמ' 212-215). אך לדעתי יש לדחות את דבריו, ראה להלן נספח ג.
- 5 ספרי דבי רב עם תוספות מאיר עין, מהדורת מ' איש שלום, וינה תרכ"ד. המהדורה מבוססת על הדפוס הראשון, ונציה ש"ו, פירוש רבנו הלל (ה'), ילקוט שמעוני והערות שנדפסו בפירוש ספרי דברים לר' אברהם

את ספרו 'מדרש תנאים על ספר דברים', המבוסס בעיקרו על מדרש הגדול לספר דברים (שנעזר גם במכילתא דברים) ועל כמה קטעי גניזה של מכילתא דברים שפרסם קודם שניאור זלמן שכתר.⁶ במאמרו על מדרש תנאים לספר דברים דן הופמן בכמה קטעים החסרים במקצת עדי הספרי במהדורת איש שלום,⁷ ועל פי המינוח שלהם – האופייני למדרשים מדבי ר' ישמעאל⁸ – והימצאותם באופן שלם יותר במדרש הגדול הסיק שמקורם במכילתא דברים.

יעקב נחום אפשטיין דן בהרחבה בספרו 'מבואות לספרות התנאים' ב'הוספות בספרי דברים'.⁹ נוסף על המקורות שעמדו בפני איש שלום והופמן הוא נעזר בכ"י וטיקן, הספרייה האפוסטולית ebr. 32 של הספרי. בפתיחת דבריו שם כתב: 'ישנן בנוסחאות הספרי שלנו כמה וכמה הוספות מדבי ר' ישמעאל, שאינן בכ"י ר', ולהפך כמה וכמה הוספות אחרות בכ"י ר' שאינן אצלנו. סימניהם: שאינם במקומם, שהם כפולים, וכתובים בלשון קיצורים ורמזים, ויש בהוספות טרמינולוגיה של בית ר"י [ר' ישמעאל]: מגיד, שומע אני, למה נאמר'. במחקרו שם פירט 34 הוספות 'שישנן אצלנו ואינם בכ"י [ר'] או שהם בכ"י במקום אחר', ועוד 32 הוספות ש'ישנן בכ"י ר' [...]. שאינן בדפוס, ולקוחות ברובן מדבי ר' ישמעאל (קצת מהם היו גם לפני ר"ה [רבנו הלל]). אפשטיין התייחס לתוספות בספרי דברים גם במאמרו 'ממכילתא לפרשת ראה',¹⁰ ו'מכילתא וספרי בספרי הרמב"ם'.¹¹ חשוב לציין כי אפשטיין לא נעזר במחקרים אלה במהדורת פינקלשטיין לספרי דברים, אשר יצאה לאור מאוחר יותר.

אליעזר אריה פינקלשטיין הקדיש פרק שלם במאמרו המכונן 'אקדמות להוצאה של ספרי דברים', שפרסם בשנת 1932, להערות גיליון (Marginal Annotations) בספרי דברים.¹² בפתיחת דבריו שם מנה פינקלשטיין שישה קריטריונים לזיהוי הערות הגיליון: (1) צרימות בטקסט הספרי שנגרמו בעטיין; (2) הימצאותן במקצת עדי הנוסח בלבד; (3) הטקסט הקשה ברבות מהן, שנוצר לדעתו מפני שנכתבו תחילה באותיות קטנות וצפופות בגיליונות כתבי

ליכטנשטיין, זרע אברהם, ראדוייל תק"ף, על ידי בן המחבר (שהם קטעים חלקיים מהגהותיו של ר' סולימאן אוחנא).

6 מדרש תנאים על ספר דברים, א-ב, מהדורת ד"צ הופמן, ברלין תרס"ח-תרס"ט.
7 D. Hoffmann, 'Zur Einleitung in den Midrasch Tannaïm zum Deuteronomium', *Jahrbuch der Jüdisch Literarischen Gesellschaft*, 6 (1909), pp. 317–323
8 שעליו העיר הופמן במאמרו, לחקר מדרשי התנאים (לעיל הערה 3).
9 אפשטיין, מבואות לספרות (לעיל הערה 1), עמ' 711–723. ספר זה נערך על פי כתביו של אפשטיין לאחר מותו ויצא על ידי תלמידו המובהק עזרא ציון מלמד.
10 'נ אפשטיין, 'ממכילתא לפרשת ראה', א' אפסוביצר וח' שווארץ (עורכים), מאמרים לזכר ר' צבי פרץ חיות ז"ל, וינה תרצ"ג, במיוחד עמ' סא-סג (נדפס שוב: הג"ל, מחקרים [לעיל הערה 4], ב, עמ' 126–128).
11 'נ אפשטיין, 'מכילתא וספרי בספרי הרמב"ם', תרביץ, ו (תרצ"ה), עמ' 343–382 (נדפס שוב: ספר הרמב"ם, ירושלים תרצ"ה, עמ' 99–138; הג"ל, מחקרים [שם], ב, עמ' 180–219).
12 L. Finkelstein, 'Prolegomena to an Edition of the Sifre on Deuteronomy', *PAAJR*, 3 (1931–1932), pp. 3–42 (נדפס שוב: פינקלשטיין, מחקרים [לעיל הערה 2], עמ' 53–92). הפרק על הערות הגיליון ראה: שם, עמ' 26–36 (הג"ל, מחקרים [שם], עמ' 76–86).

היד והמעתיקים התקשו בפענוחן; (4) הנוסח החסר ברבות מהערות הגיליון, שנוצר לדעתו מחמת הקושי בפענוחן; (5) שילובן לעיתים קרובות במקומות שונים בעדי הנוסח; (6) הצגת הדרשות בהן לעיתים קרובות בצד דרשות מגוף הספרי לאותו פסוק בלי המונח 'דבר אחר' כמקובל בפירושים שונים לאותו פסוק. כמו כן ציין להערת גיליון אחת הניכרת במיקומה השונה בעדי הנוסח ובחטרונה באחד העדים, שכונתה על ידי רבנו הלל בפירושו לספרי דברים 'תוספת'.¹³ עוד קבע כי רוב התוספות שולבו בפרשות ההלכתיות, וכי מקור מרבית התוספות בפרשות ההלכתיות הללו הוא במכילתא דברים מדבי ר' ישמעאל.¹⁴ במהדורת הספרי שהוציא פינקלשטיין בברלין בשנת ת"ש, הוא הדפיס את רוב הערות הגיליון הללו באותיות קטנות, ובהערותיו הסביר את נימוקיו. בד בבד ציין בהערותיו למהדורה לקטעים נוספים שמקורם לדעתו בגיליונות. חשוב לציין כי במאמריו הנזכרים לעיל וכן במהדורתו לא נעזר פינקלשטיין במחקרו של אפשטיין בספרו 'מבואות לספרות התנאים', שכאמור פורסם רק בשנת תשי"ו.¹⁵

לאחר פרסום ארבעת הקונטרסים הראשונים של מהדורת פינקלשטיין לספרי דברים ייחד אפשטיין לסקירת המהדורה מאמר ביקורתי מפורט, ובין השאר דן ב'הוספות' במהדורת פינקלשטיין.¹⁶ בפתחת דבריו שם כתב: 'רובן של הוספות אלו ישנן רק במקצת מן הטופסים, בחלק מכ"י או בדפוס, וצורתן ומקומן מוכיחים עליהן שהן הוספות. אבל כמה מהן אין ליחסן להוספות יסוד בנוסחאות, ואינו אלא השערה. פינקלשטיין הלך בזה בדרכו של הורוויץ בספרי במדבר והדפיס את ה'הוספות' בפטיט, אלא שהפריז על המדה, והדפיס גם הוספות משוערות בפטיט, ולהלן שם הדגים זאת. מנגד העיר כי 'לעומת הוספות משוערות אלו הדפיס פינקלשטיין רק אחת מן ההוספות שהעיר עליהן ר"ה, שהן "תוספות", בפטיט, ואילו שתיים אחרות הדפיס באות רגילה.

בבחינה מחודשת של התוספות בספרי דברים חשוב להיעזר הן במסקנות הכלליות של פינקלשטיין ואפשטיין והן במחקריהם המפורטים. בבסיס הנתונים של הממצא בכתבי היד יש יתרון מכריע למחקריו של פינקלשטיין על פני מחקריו של אפשטיין בספרו 'מבואות לספרות התנאים', ואילו בסימנים האופייניים לתוספות יש לתת משקל רב יותר לדבריו של אפשטיין.

13 במאמר אחר דן בעדות על 'תוספות' בספרות התנאים והפנה לציון נוסף של 'תוספתא' בפירוש רבנו הלל. ראה: פינקלשטיין, מקורות (לעיל הערה 4), עמ' 231–238 (הנ"ל, מחקרים [שם], עמ' 211–218).

14 ראה: פינקלשטיין, פרולגומנה (לעיל הערה 12), עמ' 27 (הנ"ל, מחקרים [שם], עמ' 77). במאמר אחר דן פינקלשטיין בהערות גיליון נוספות שחדרו לספרי. ראה: פינקלשטיין, עיונים (לעיל הערה 2), עמ' 199–201 (הנ"ל, מחקרים [שם], עמ' 161–163).

15 רק בהקדמתו להוצאה השנייה של מהדורת הספרי, שיצאה בשנת תשכ"ט, הוא הזכיר ספר זה והאיץ בקוראיו להיעזר בו.

16 י"ב אפשטיין, 'ספרי דברים (מהדורת פינקלשטיין)', תרביץ, ח (תרצ"ו), עמ' 375–392 (הנ"ל, מחקרים [לעיל הערה 4], ב, עמ' 889–906). לדיון בהוספות ראה: שם, עמ' 389–392 (הנ"ל, מחקרים [שם], ב, עמ' 903–906).

משילוב דבריהם של פינקלשטיין ואפשטיין עולה שבזיהוי התוספות יש להתחשב בקריטריונים אלו: (1) חסרונן במקצת עדי הנוסח; ¹⁷ (2) שילובן במקומות שונים; (3) עדות מפורשת שהן 'תוספת'; (4) שילובן שלא במקומן והצרימות בטקסט שנגרמו בשל כך; (5) הכפילויות שנוצרו בעקבות שילובן בצד הטקסט המקורי של הספרי; (6) קיצורן והקשיים בהבנתן; ¹⁸ (7) הימצאות הדרשות בקטעי הגניזה של מכילתא דברים או במדרש הגדול לדברים, לעיתים קרובות ביתר הרחבה; ¹⁹ (8) שמות חכמים מובהקים מדבי ר' ישמעאל המוזכרים בהן; ²⁰ (9) מונחים אופייניים לדבי ר' ישמעאל הכלולים בהן. ²¹

המגבלה המרכזית במחקר התוספות בספרי דברים בעבר נעוצה בעובדה שהחוקרים לא הבחינו בחדות בין תוספות מאוחרות ששילבו מעתיקים בימי הביניים, לרוב על פי מכילתא דברים, ובין שילוב מקורות קדום מעשה ידי עורכי הספרי. דברים אלה אמורים במיוחד בנוגע לדבריו של אפשטיין בספרו 'מבואות לספרות התנאים'. ²² לעומתו פינקלשטיין נטה לא אחת

17 אומנם יש להביא בחשבון גם אפשרות של השמטה מחמת הדומות, במיוחד בעדים הישירים, ודילוג על דרשות בעדים העקיפים, ובראשם ילקוט שמעוני, מדרש חכמים ומדרש הגדול. פינקלשטיין ואפשטיין היו מודעים לכך. ראה למשל: פינקלשטיין, מחקרים (לעיל הערה 2), עמ' 152; אפשטיין, מחקרים (שם), ב, עמ' 904. אך לעיתים הם לא התחשבו באפשרות זו.

18 הקריטריונים השלישי והרביעי שמנה פינקלשטיין דומים לדברי אפשטיין 'כתובים בלשון קיצורים ורמזים' (אפשטיין, מבואות לספרות [לעיל הערה 1], עמ' 711) או 'אמנם בכ"ר' ישנם עוד כמה מדרשים כאן, שקיצורם מוכיח עליהם, שהם הוספה ממקור אחר' (שם, עמ' 721; אומנם אפשטיין לא נזקק להסברו של פינקלשטיין שההוספות נוצרו מחמת הקושי בפענוח הערות הגיליון).

19 ההסתייעות במדרש הגדול לדברים אינה פשוטה, משום שהוא מצטט, בלי ציון מקורותיו, הן את הספרי והן את המכילתא. פינקלשטיין לא דק בכך, ובמדור חילופי הנוסחאות ציין תדיר לנוסחאות מדרש הגדול לדברים שמקורן במכילתא ולא בספרי, ולעיתים גם קבע את נוסח הפנים של מהדורתו על פי מדרש הגדול. וכבר אפשטיין הדגיש זאת בביקורתו על מהדורת פינקלשטיין. בדרך כלל אפשר לקבוע את מקורו המדויק של מדרש הגדול לדברים על פי השוואה מדויקת של נוסחאותיו לספרי, מונחים ושמות חכמים הכלולים בדרשותיו ועוד, אך לעיתים המאזניים מעוין, ראה למשל להלן סעיף ג, 4.

20 ראה למשל: אפשטיין, מבואות לספרות (לעיל הערה 1), עמ' 707.

21 הקריטריון השישי של פינקלשטיין, חסרון 'דבר אחר', מסופק מאוד, משום שגם בדרשות חלופיות רבות, הן בספרי דברים הן במדרשי תנאים אחרים, לא נעשה שימוש סדיר במונח 'דבר אחר'. ראה למשל: כהנא, ספרי במדבר (לעיל הערה 1), עמ' 1409, הערך 'דבר אחר'. ואכן אפשטיין לא נעזר בקריטריון זה.

22 כאמור הספר נערך על פי כתביו לאחר מותו, ולא הוא השלימו (ראה לעיל הערה 9). וראה לעניין זה את דברי הסנגוריה של ש' ליברמן, ספרי וזוטא; תלמודה של קיסרין, ניו יורק תשכ"ח, עמ' 135-136. ואכן בניגוד לכך בספרו 'מבוא לנוסח המשנה' הקפיד אפשטיין לציין בקשר לדברי ר' יוסי בן חנינה בספרי דברים, פיסקא א, עמ' 6: 'הוספת תנאים [ההדגשה שלי] היא בספרי' (אפשטיין, מבוא לנוסח [לעיל הערה 1], עמ' 308). והשווה דבריו על תוספות במשנה על פי התוספתא והבריייתות, שבהם הצביע על תוספת במקצת עדי הנוסח של משנת סוטה ט, ב ומקבילתה בספרי דברים, פיסקא רו, עמ' 241 והסיק: 'ועל כן נראה שהוספה היא שנוספה במשנה ובספרי' (שם, עמ' 968-969). ושמוא אפשר להסיק מכך על התפתחות דרכו המחקרית של אפשטיין במהלך השנים.

להיעזר בפתרון הקסם של הערות גיליון כדי לנסות לפתור בעזרתו קשיים תוכניים²³ וקשיים של הקשר והפסקת הרצף,²⁴ גם במקרים שאין לכך ביסוס של ממש. לאחר צאתה של מהדורת פינקלשטיין לאור נתגלו כתבי יד חלקיים נוספים – ישירים²⁵ ועקיפים²⁶ – של ספרי דברים, והם מסייעים באיתורן של התוספות ובחינה מחודשת של השאלה אם הן אכן תוספות. החשובים שבהם הם כתבי יד מזרחיים של הספרי בדפים מן הגניזה הקהירית ובכתבי יד תימניים²⁷ וכן ציטוטים רבים של ספרי דברים בדרש המזהיר התימני.²⁸ בדיקת העדים המזרחיים הללו מלמדת שהקטעים התימניים והציטוטים בדרש המזהיר נקיים לחלוטין מתוספות מאוחרות. הוא הדין לארבעה עותקים מן הגניזה הקהירית.²⁹ לפיכך היעדר דרשות או הימצאותן בעדים המזרחיים עשויים לשמש אבן בוחן חשובה להכרעה אם לפנינו תוספת מאוחרת או קטע מקורי בספרי.³⁰

להלן רשימת סימני עדי הנוסח (חלקם שונים מהסימנים במהדורת פינקלשטיין):

א – ספרי, כ"י אוקספורד, בודליאנה Marshall Or. 24 (נויבאואר 151).

א' – דפי השלמה לכ"י א שנכתבו בידי סופר אחר במקום דפים שנקטעו.

ב – ספרי, כ"י ברלין, ספריית המדינה Or. Qu. 1594.

ב' – ספרי, כ"י מודנה, אסטנסה (לרשימת הדפים ראה: מ' כהנא, 'דפים מכתב יד חדש של ספרי במדבר ודברים בספריית אסטנסה במודנה', מ' בר-אשר ואחרים [עורכים], ספר זכרון לפרופסור מאיר בניהו, ירושלים תשע"ט, עמ' 15 הערה 1).

ג – ספרי, קטעי גניזה:

23 ראה להלן סעיפים ב, 4; ד, 1, נספח ב, מס' 14, 15, 28, 34.

24 ראה להלן נספח ב, מס' 4, 6, 9, 15, 26, 51, 53.

25 כגון כ"י ניו יורק Ms. 9640 של ספרי דברים, עמ' 1–79 (ק) והדפים בספריית מודנה ונונאטולנה (ן). לתיאורם ראה: כהנא, אוצר (לעיל הערה 3), עמ' 100. להעתקות שלהם ראה: מ"י כהנא, קטעי מדרשי הלכה מן הגניזה, ירושלים תשס"ה. וראה עוד להלן בסמוך.

26 כגון ילקוט תלמוד תורה (ח), פירוש הספרי המיוחס לר' אברהם בן דוד מפוסקיייר (צ), פירוש הספרי בכ"י מנטובה ebr. 56 (ת), ציטוטי ספרי רבים בשער כתרי אותיות (ך), בפירוש ישועה בן יהודה לספר דברים, ב'כתאב אלתופאחה' לר' שמריה הכהן ועוד.

27 ראה העתקות שלהם בתוך: כהנא, קטעי מדרשי הלכה (לעיל הערה 25).

28 דרש המזהיר (ג) נתחבר בתימן במאה השש עשרה, ומחברו הוא שלמה בן שלם ידיע אלראבעה. ראה: י' צ' לנגרמן, 'שני מדרשים פילוסופיים בלתי-יודעים מתימן', קרית ספר, סג (תש"ן–תשנ"א), עמ' 1334–1337. כפי שציין לנגרמן, המדרש לספרים ויקרא, במדבר ודברים נשתמר בכ"י לונדון, הספרייה הבריטית Or. 1422. חלקים נרחבים מדרש המזהיר לספר דברים מצאתי גם בכ"י סינסינטי, היברו יוניון קולג' 2026. על תיאורו הראשוני הרציני בירושלים בקונגרס העולמי השישה עשר למדעי היהדות בשנת תשע"ג, וכעת אני שוקד על ההדרת קטעי ספרי דברים ומכילתא דברים המצוטטים בו.

29 רק בעותק מורחי אחד בספריית פירקוביץ נוספה תוספת אחת והסרה תוספת אחרת, ובקטע גניזה אחר, הכתוב כתיבה ספרדית, נוספה תוספת אחת. ראה פירוט הנתונים הללו ואחרים להלן סעיף ה.

30 ראה: מ' כהנא, 'מדרשי תימן ושימושם במדרשי ההלכה', דברי הקונגרס העולמי העשירי למדעי היהדות, חטיבה ג, א, ירושלים תש"ן, עמ' 34–35; הנ"ל, מדרשי הלכה (לעיל הערה 3), עמ' 99.

- ג³ – עותק ג (ראה: כהנא, אוצר [לעיל הערה 3], עמ' 101).
- ג⁵ – עותק ה (ראה: כהנא, אוצר [שם], עמ' 102).
- ג⁶ – עותק ו (ראה: כהנא, אוצר [שם], עמ' 102).
- ג⁷ – עותק ז (ראה: כהנא, אוצר [שם], עמ' 102–103).
- ג⁸ – עותק ח (ראה: כהנא, אוצר [שם], עמ' 103).
- ג⁹ – עותק ט (ראה: כהנא, אוצר [שם], עמ' 104).
- ג¹³ – עותק יג (ראה: כהנא, אוצר [שם], עמ' 105).
- ד – ספרי, דפוס ראשון, ונציה ש"ו.
- ה – פירוש רבנו הלל לספרי:
- ה¹ – כ"י וינה, הספרייה הלאומית האוסטרית Cod. Hebr. 60.
- ה² – כ"י פרנקפורט, ספריית אוניברסיטת יוהן כריסטיאן זנקנברג Oct. 3 (מרצבכר 98).
- ה³ – כ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים, MS Boesky 5, Reel 56 (לשעבר ששון 598.1).
- ו – ספרי, אוסף יהודה נחום:
- ו⁴ – ספרי, עותק ד (ראה: כהנא, אוצר [שם], עמ' 101).
- ו⁴ – ספרי, עותק יד (ראה: כהנא, אוצר [שם], עמ' 105).
- ז – ילקוט אגדות הספרי, כ"י אוקספורד, בודליאנה Mich. 410 (נויבאואר 937).
- ח – ילקוט תלמוד תורה, כ"י אוקספורד, בודליאנה heb. d. 17 (נויבאואר 2638).
- ט – ילקוט שמעוני:
- ט¹ – כ"י אוקספורד, בודליאנה heb. b. 6 (נויבאואר 2637).
- ט² – דפוס ראשון, סלוניקי רפ"ו–רפ"ז (לתורה).
- כ – ילקוט המכירי לר' מכיר בר אבא מרי (לפירוט כתבי היד ראה: כהנא, ספרי במדבר [לעיל הערה 1], עמ' 1336).
- ך – שער כתרי אותיות, כ"י אוקספורד, בודליאנה Oppenheim Add. Fol. 44 (נויבאואר 2372).
- ל – ספרי, כ"י לונדון, הספרייה הבריטית Add. 16.406 (מרגליות 341).
- מ – מדרש חכמים, כ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים MS 4937a (ברומר 2170 Rab).
- ם – ציטוטי ספרי במדרש הגדול לדברים, מהדורת ש' פיש, ירושלים תשמ"ג.
- נ – דרש המזהיר, כ"י לונדון, הספרייה הבריטית Or. 1422 (נויבאואר 369). כ"י סינסינטי, היברו יוניון קולג' 2026.
- ן – ספרי, כ"י מודנה ונונאנטולה (ראה: כהנא, אוצר [שם], עמ' 100).
- ס – פירוש והגהות של ר' סולימאן אחנא לספרי, עותק דפוס ונציה ש"ו בספריית הרב ניסים, וכ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים Ms. 9665 (ברומר 2404 Rab).
- פ – מדרש לקח טוב לר' טוביה בר' אליעזר:
- פ¹ – דפוס ונציה ש"ו.
- פ² – הגהות בדפוס ונציה ש"ו, ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים Rab. 02946.

- ף – פירוש ר' ידעיה הפניני לספרי, כ"י פרמה, פלטינה 2864 (דה רוסי 222; ריצ'לר 707).
- צ – פירוש ספרי המיוחס לראב"ד, כ"י אוקספורד, בודליאנה Mich. 376 (נויבאוואר 425) וכ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים, MS Boesky 5, Reel (לשעבר ששון 598.2).
- ץ – ספרי, כ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים Ms. 9640 (ברומר 2392 Rab.).
- ק – ילקוט מדרש קטעי התורה הכלולים בתפילה, כ"י רומא, קונטנזה 2736.
- ר – ספרי, כ"י וטיקן, הספרייה האפוסטולית 32 ebr.
- ש – ספרי, קטע לאדנברג שעמד בפני פינקלשטיין.
- ת – פירוש ספרי המיוחס לנכד ר' גרשון, כ"י מנטובה, הקהילה היהודית 36 ebr.
- # – סימן הפרדה בין עדי נוסח מערביים לעדי נוסח מזרחיים

ב. עדויות על 'תוספת'

נוהגם של סופרים לציון 'תוספה', 'תוספת' או 'תוספתא' לפני קטעים של הוספות לספרים נדון היטב בעבר.³¹ פינקלשטיין דן בכך בקשר למדרשי ההלכה, והפנה למשל לדברי הרמב"ן בפירושו ל'ווי' ח 15: 'אבל בתוספתא של פרשת מילואים ראיתי'; וכן בפירושו ל'ווי' ט 2: 'וכך אמר בתוספתא של פרשת מילואים בתורת כהנים'.³² הדיון בקשר לספרי דברים התמקד בשלוש עדויות של רבנו הלל בפירושו לספרי על 'תוספת'.

1. פיסקא כט, עמ' 46, שו' 11–1:33

(1) דבר אחר ויאמר יי אלי רב לך – אמר לו: משה דוגמא אתה עשוי לדיינים, שיאמרו מה

- 31 ראה: J. N. Epstein, 'Die Tosefta in den Halachot Gedolot', *MGWJ*, 61 (1917), pp. 127–132. (י"נ אפשטיין, 'ה'תוספתא' בספר 'הלכות גדולות', הנ"ל, מחקרים [לעיל הערה 4], א, עמ' 270–273; לדיון מחודש בנושא זה ראה: א' שויקה, 'עיונים בספר הלכות גדולות: נוסח ועריכה', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ח, עמ' 143–177); ש' ליברמן, הירושלמי כפשוטו: פירוש מיוסד על כתבי יד של הירושלמי וספרי רבותינו הראשונים ומדרשים בכתבי יד ודפוסים עתיקים, ירושלים תרצ"ה, עמ' 504; הנ"ל, תשלום תוספתא, ירושלים תרצ"ו, עמ' 5–6; אפשטיין, מבוא לנוסח (לעיל הערה 1), עמ' 950–951.
- 32 ראה: פינקלשטיין, מקורות (לעיל הערה 4), עמ' 237–238 (הנ"ל, מחקרים [לעיל הערה 2], עמ' 217–218). וראה הסתייגותי מדבריו שם בקשר לתוספת לבבא בתרא קיא ע"א, ד"ה 'קל': כהנא, ספרי במדבר (לעיל הערה 1), עמ' 691.
- 33 הציטוט על פי מהדורת פינקלשטיין בתוספת חלוקה לסעיפי משנה ופיסוק. לעיקרי הדברים ראו בהערותיו למהדורה וכן במאמרו פרולגומנה (לעיל הערה 12), עמ' 26–27 (הנ"ל, מחקרים [לעיל הערה 2], עמ' 76–77. אני חוזר לדון בכך מחמת גילויים של עדי נוסח שלא עמדו לפניו (ג'חצת), בתוספת תיקונים והשלמות.

- משה שהוא חכם חכמים גדול גדולים לא נשא לו פנים, על ידי שאמר שמעו נא המורים נגזרה גזרה שלא יכנס לארץ, המענים את הדין והמעוותים את הדין על אחת כמה וכמה. (2) ומה משה שנאמר לו רב לך אל תוסף לא נמנע מלבקש רחמים מלפני הקב"ה, שאר בני אדם על אחת כמה וכמה.
- (3) ומה חזקיה שנאמר לו צו לביתך כי מת אתה ולא תחיה לא נמנע מלבקש רחמים, שהיה דורש אפילו חרב חדה על צוארו של אדם אל ימנע עצמו מן הרחמים, שנאמר ויסב חזקיה פניו אל הקיר ויתפלל, שאר ישראל על אחת כמה וכמה.
- (4) דבר אחר ויאמר יי אלי רב לך – אמר לו: משה הרבה לך בידי לעולם הבא. כאדם שאומר לחבירו הרבה לך בידי אל תביישני.
- (5) דבר אחר ויאמר יי אלי רב לך – כאדם שאומר לחבירו עיבר³⁴ פלוני דרך על פלוני.

פינקלשטיין הדפיס את הדרשות בסעיפים 2–3 באותיות קטנות והביא שלוש ראיות להיותן תוספת: (1) הדרשות בסעיפים 2–3 חסרות בכ"י ב ובמדרש הגדול לדברים;³⁵ (2) שאר העדים גורסים אותן, אך הם מתפצלים לשתי קבוצות במקום שילובן: בעדים אג' דחטלת הן משולבות לאחר 'המעוותים את הדין על אחת כמה וכמה', כמו הסדר שהוצג לעיל במהדורת פינקלשטיין,³⁶ ואילו בכ"י רמץ הן משולבות לאחר סעיף 5;³⁷ (3) כך הוא גם הסדר בפירושו רבנו הלל, אשר כתב לאחר סעיף 5: 'תוספת – כלומר תוספת שאינו מן הענין. ומה חזקיה שנ' לו צו לביתך שהיה דורש³⁸ אפי' חרב וכו' דכתיב הן יקטלני לו איחל'.³⁹ מכאן שבכתב היד שעמד לפני רבנו

34 הגרסה 'עיבר' בנוסח הפנים במהדורת פינקלשטיין מבוססת על מדרש הגדול לדברים. כ"י ראג' דה'חט וכנראה גם ל גורסים 'עובר'. ב 'עבר'. ה' 'עיברו'. ה' 'עוברו'. י' חסר. לפירושה ראה: ש' ליברמן, מחקרים בתורת ארץ-ישראל, בעריכת ד' רוזנטל, ירושלים תשנ"א, עמ' 572; הנ"ל, תוספתא כפשוטה: באור ארוך לתוספתא, א-י, ניו יורק תש"ט ו-תשמ"ח, בבא מציעא, עמ' 324.

35 אומנם אפשר שהן נשמטו מחמת הדומות ('על אחת כמה וכמה' [...]) על אחת כמה וכמה), אך ראה להלן. בכ"י ב חלה השמטה בטוחה מחמת הדומות להלן שם, כאשר דילג מהמילים 'כאדם שאומר לחבירו' שבסעיף 4 עד המילים 'כאדם שאומר לחבירו' בסעיף 5.

36 לכאורה מיקום הדרשות בקבוצה זו הולם יותר (דרשת יסוד המסתיימת ב'על אחת כמה וכמה' בסעיף 1, ואחריה עוד שתי דרשות כאלה בסעיפים 2, 3), אך ראה חילופי הנוסחאות בקבוצה זו בנקודת התפר לאחר 'על אחת כמה וכמה': ג'דטת 'ומה משה שנ' לו רב לך' (כמו בכ"י רץ בקבוצה השנייה). ח 'ד"א רב לך ומה משה שנ' לו רב לך'. ל 'ומשה שנ' לו רב לך'. א 'שנ' רב לך'.

37 בכ"י מ הן מובאות בפרפרזה לאחר סעיף 4, ובמקום סעיף 5, שאינו מצוטט שם, הובאו דרשות ממקורות אחרים.

38 כך ה'. ה'ה': 'ומה משה שאמר לו שהיה דורש [...]'.

39 הפרשן בכ"י מנטובה (ת), שהרבה להיעזר ברבנו הלל (ראה: מ' כהנא, 'פירושים לספרי הגנוזים בכתובי יד', מ' בניהו [עורך], ספר הזכרון להרב יצחק נסים: חקרי תלמוד, רמב"ם, ירושלים תשמ"ה, עמ' קא-קב), כנראה התפלמס עם רבנו הלל וכתב: 'הכי דגרסינן בזה תוספת וכו' מה דאייתי ומה משה וכו' לא נמנע, וכו' הוא תוספת שהוא מן העניין ולא מצאתיו בגמ'.

הלל היה כתוב 'תוספת' לפני סעיף 2 או 3, ועדות זו מצטרפת לפיצול מיקומה בכתבי היד, לחילופי הנוסחאות בנקודת התפר ואולי אף לחסרונה בכ"י במ.

2. פסקא לב, עמ' 57.

איש שלום כתב במהדורתו לספרי בהערה הממוקמת לפני הסיפור 'וכבר היה ר' אליעזר חולה [...] (מהדורת פינקלשטיין, עמ' 57, שו' 12): 'בכת"י [ה'] כתוב כאן "תוספות" וכתב ר"ה "להכי כתיב תוספות שאינו מן הענין אלא אגב דתניא ענין יסורין תניא נמי הא". ועיין כל זה במכילתא יתרו פ"י ובמדרש תהלים צ"ד וק"א' (מהדורת איש שלום, דף עג ע"ב, הערה טו). פינקלשטיין כתב בהערה לשו' 12 במהדורתו: 'בכ"י פ של פירוש ר"ה [ה'] נתקדם משפט זה למאמר "איזהו דרך וכו'" [שו' 8 במהדורתו] וטעיות סופר כזה נמצא הרבה בכ"י ההוא, וגם במכילתא נמצא המאמר בהמשך זה רק במקורות אחדים ועדיין הדבר צריך בירור'. אפשריין בביקורתו על מהדורת פינקלשטיין קיבל אף הוא את עדות רבנו הלל שזו תוספת, וכתב: 'ולקוח מן המכילתא בחדש פ"י, וכנגד פינקלשטיין שהדפיסה באות רגילה כתב: 'וזהו היתה צריכה להידפס בוודאי בפטיט'.⁴¹

אכן הסיפור על ר' אליעזר שחלה מובא גם במכילתא דר' ישמעאל, בחודש י (מהדורת הורוביץ-רבין, עמ' 240, שו' 20 – 241, שו' 11)⁴² בחילופי לשון קלים בלבד, אך ההקבלה בין המכילתא דר' ישמעאל לספרי דברים כוללת את כל היחידה של 'חביבין יסורין' ומתחילה הרבה קודם,⁴³ ולכאורה קצת תמוה מדוע ה'תוספת' כללה רק את הסיפור. דבריהם של פינקלשטיין ואפשריין מבוססים על דברי איש שלום, אך איש שלום לא דייק, וגם בכ"י ה' התוספת'⁴⁴ בדברי רבנו הלל אינה ממוקמת לפני הסיפור על מחלתו של ר' אליעזר אלא לאחר ד"ה 'ארץ ישראל מנין שנ' יי אלהיך מייסרך' ולפני ד"ה 'איזו דרך שמביא את האדם לעולם הבא', בדיוק כמו בשאר העדים של רבנו הלל, כ"י ה'ה' וכן כ"י ת.⁴⁵

40 איש שלום במהדורתו הבין שהמילה 'תוספת' כוונה רק לסעיף 3, שהדפיס באות קטנה. אך נראה יותר שהיא כוונה לסעיפים 2–3, ושרבנו הלל לא ראה צורך לפרש את סעיף 2, ולאחר פירוש התוספת עבר לפירוש סעיף 3. כך גם הבין הפרשן בכ"י מנטובה (ת), ראה בהערה הקודמת.

41 אפשריין, מחקרים (לעיל הערה 4), ב, עמ' 905–906.

42 הסיפור מתועד במכילתא דר' ישמעאל בדפוס, כ"י אוקספורד Marshall Or. 24, כ"י מינכן Cod. hebr. 117.1 (בהשגחה מסוימת), ילקוט שמעוני (רמז שב), וספר הזהיר (מהדורת י"מ פריימאן, לייפציג תרל"ג, א, עמ' 52). מדרש חכמים קיצר כדרכו ודילג עליו, אך אין זו סיבה לפקפק במקורותיו כדברי פינקלשטיין (שהושפע מהדפסת חלקו באות קטנה במהדורת הורוביץ-רבין).

43 מכילתא דר' ישמעאל, מהדורת הורוביץ-רבין, עמ' 239, שו' 13 (וכן דוד אומר) – עמ' 241, שו' 12 = ספרי דברים, עמ' 55, שו' 12 (וכן דוד אומר) – עמ' 58, שו' 12, בחילופים מעטים.

44 כך 'תוספת' ולא 'תוספות' כהערת איש שלום, וכך הוא גם בהמשך דבריו 'להכי כתיב תוספת', כמו בכ"י ה'ה'.

45 וכבר עמד על כך קולידיצקי במהדורה השנייה של פירוש רבנו הלל, שהוציא בירושלים בשנת תשמ"ג, עמ' 29, המבוססת על כ"י ה'.

עיון בחילופי הנוסחאות במהדורת פינקלשטיין מלמד כי באמצע דבריו של ר' שמעון בן יוחאי 'חביבין ייסורין ששלוש מתנות טובות ניתנו להן לישראל [...] ואילו הן תורה וארץ ישראל והעולם הבא', אכן נוספה תוספת. לאחר פסוק הראיה על 'ארץ ישראל מנין – יי אל'יך מיסרך, כי יי אל'יך מביאיך אל ארץ טובה', נוסף בכ"י רק: 'וכן הוא אומ' ובו תדבקון – אפעל פי שהו מביא עליכם ייסורין ובו תדבקון. וכן הוא אומ' והם תכו לרגליך – אפעלפי שהן לוקין אינן זזין'.⁴⁶ תוספת זו ממוקמת בדיוק במקום שהיה כתוב 'תוספת' בכתב היד שעמד לפני רבנו הלל. גם בכ"י ז', שלא עמד בפני פינקלשטיין, מובאת תוספת זו – במיקום קצת שונה ובקיצור – לאחר סיום דברי ר' שמעון בן יוחאי.⁴⁸ בשאר העדים (אבג'דטלמ) התוספת חסרה.⁴⁹ לפנינו אפוא דוגמה נוספת שבה 'תוספת' כעדות כתב היד שעמד לפני רבנו הלל ניכרת הן במיקומה הבלתי מתאים והמפוצל באמצע דבריו של ר' שמעון בן יוחאי בכ"י רקה או בסופם בכ"י ז', והן בחסרונה ברוב העדים; וכאמור היא מתייחסת רק לדרשת 'ובו תדבקון' ולא לסיפור על ר' אליעזר כפי שסברו איש שלום, אפשטיין ופינקלשטיין.

מעניין שאותה תוספת בדיוק מתועדת בכ"י ר בלבד גם במקום אחר. בספרי דברים, פסקא צז, עמ' 158, שו' 17, לאחר הדרשה 'להיות לו לעם סגולה – וישראל לסגולתו',⁵⁰ נוסף בכ"י ר: 'ובו תדבקון' – אף על פי שמביא עליך ייסורין ובו תדב'. וכן הוא אומ' והם תכו לרגליך – אפעלפי שהן לוקין מתורתך אין זזין'. גם שם מיקום התוספת מוטעה, ומקומה הראוי היה צריך להיות כנראה בפסקא פה, עמ' 150, שו' 7, בקשר לדרשה 'ובו תדבקון – הפרישו מעבודה זרה ודבקו במקום'. מכל מקום התוספת הכפולה של אותה דרשה – הן בפסקא לב, בדרשות על פרשת שמע ישראל (מדבי ר' ישמעאל?), והן בפסקא צז, בחלק ההלכתי מדבי ר' עקיבא – עשויה ללמד שהיא נוספה לספרי דברים לאחר שצורפו בו היחידות האגדיות וההלכתיות. מקורה של דרשת התוספת אינו ידוע,⁵¹ ובכל זאת סביר שהיא נוספה לספרי באחת התקופות (הרבנות) שבהן נזקק עם ישראל להוכיח את דבקותו בתורה למרות הייסורים העוברים עליו.

46 בכ"י ר השאיר הסופר רווח לאחר סוף התוספת. בכ"י ק נוסף ביד אחרת: 'מתורתך'.

47 כהנא, קטעי מדרשי הלכה (לעיל הערה 25), עמ' 254.

48 'העולם הבא שנ' כי נר מצוה ותור' אור, ואי זה דרך מביאתו לחיי העולם הבא הווי אומ' זה הייסורין. וכן הוא אומ' ובו תדבקון ואומ' והם תכו לרגליך א' ע'פ' שהן לוקין אינן זזין מתורתך. ר' נחמיה אומ' [...]'. גם מיקום זה אינו הולם, משום שמקומה היה צריך להיות לאחר פסוק הראיה שהתורה היא המתנה שניתנה לישראל על ידי ייסורים, בתחילת דברי ר' שמעון בן יוחאי.

49 היא חסרה גם בדברי ר' שמעון בן יוחאי במקבילה במכילתא דר' ישמעאל, מהדורת הורוביץ–רבין, עמ' 240, ובשאר המקבילות – בבלי, ברכות ה' ע"א; שמות רבה א, א (מהדורת שנאן, עמ' 38); תנחומא, שמות א; מדרש תהלים צד ב (מהדורת בובר, עמ' 417).

50 דרשה זו עצמה היא תוספת על פי מכילתא דברים, המתועדת במיקום אחר בכ"י דהטל וחסרה בשאר העדים. ראה להלן נספח א, מס' 18.

51 לחלקה השני מקבילה קרובה בתנחומא: 'והם תכו לרגליך – אע"פ שהם לוקין ממשכנותיך אין זזין' (תנחומא, וזאת הברכה ד [מהדורת בובר, דף כח ע"א]). וכן הוא בנספחים לפסיקתא דרב כהנא, וזאת הברכה (מהדורת מנדלבוים, עמ' 450), ובדומה לכך בתנחומא, וזאת הברכה ה.

3. פיסקא ה, עמ' 16, שו' 1-4:

אשר נשבע יי לאבותיכם – מה תל' לו' לאברהם ליצחק וליעקב.
 אם לעינין שבועת אבות הרי כבר נאמר שבועות מטות וג' (חב' ג 9).
 מה תל' לו' לאברהם ליצחק וליעקב. כדאי אברהם בעצמו כדי יצחק בעצמו כדי יעקב
 בעצמו.

רבנו הלל כתב בפירושו: 'תוספתא והלא כבר נאמר שבועות מטות'. איש שלום הדפיס במהדורתו בסוגריים באות קטנה את נוסח הדפוס המקביל לשורה השנייה (מהדורת איש שלום, דף סו ע"ב, שו' אחרונה – סו ע"א, שו' ראשונה),⁵² ובפירושו ציין שגם ר' סולימאן אוחנא מחק משפט זה והוסיף: 'ונ"ל דר"ל [ונראה לי דרצה לומר (רבנו הלל)] שהוא תוספת מגליון'. פינקלשטיין ציין כי אף על פי שפירוש הדרשה אינו ברור כל צורכו, מעדות רבנו הלל 'תוספתא' משתמע שעצם הקביעה שמדובר בהערת גיליון אינה נתונה בספק.⁵³ בד בבד הסיק מהתייעוד של דרשה זו בכל עדי הנוסח המערביים וכן במדרש הגדול לדברים המזרחי שהיה קיים אב נוסח קדמון לעדים המזרחיים והמערביים של הספרי, שכבר בו שולבה הערת גיליון זו. גם אפשטיין בביקורתו על מהדורת הספרי של פינקלשטיין ציין ל'תוספתא' זו בדברי רבנו הלל וקבל על פינקלשטיין מדוע לא הדפיס את הקטע באותיות קטנות בדומה לאיש שלום. כמו כן העיר כי 'גם הלשון "מה ת"ל [בשו' 1] – מה ת"ל [בשו' 3] אינו רגיל כלל במדרשי הלכה, אלא הרגיל הוא "שאינ ת"ל – ומה ת"ל" – כמו לעיל פיסקא ב, [עמ' 9] פיסקא כו [עמ' 40] וספרי פנחס פי' קלה, וגם כאן בנוסח ד: 'שאינ ת"ל! ואם כן הלשון יפה: שאין ת"ל לאברהם ליצחק וליעקב ומה ת"ל וכו'".⁵⁴

באשר לקושי שציין אפשטיין יש להעיר כי בדוגמאות שהביא לשימוש במונח 'שאינ ת"ל [...]' מה ת"ל הפסוק מצוטט ברצף, ואילו בדרשה שלנו נוסף בין קטעי הפסוק המצוטטים קטע, 'אם לעינין שבועת אבות הרי כבר נאמר שבועות מטות וג'".⁵⁵ להשערה בדבר הערת הגיליון אין עדות מסייעת בכתבי היד; אדרבה, הימצאות הדרשה בדרש המזהיר המזרחי מלמדת שהיא מקורית בספרי. כמו כן לא ברור אם במדרש הגדול לדברים⁵⁶ יש ציטוט של הספרי בחילופי

52 'כדי אני לעינין שבועות אבות הרי כבר נאמר עריה תעור קשתך שבועות מטות אומר סלה'.

53 'That this passage was originally a gloss is not open to doubt' (פינקלשטיין, עיונים [לעיל הערה 2], עמ' 235–236 [הנ"ל, מחקרים (לעיל הערה 2), עמ' 215–216]).

54 אפשטיין, מחקרים (לעיל הערה 4), ב, עמ' 905–906.

55 וראה ג, שכנראה מצטט את הספרי בלשון שונה במקצת: 'אשר נשבע לאבותיכם – ולמה צרך לומר לאברהם ליצחק וליעקב. אם לעינין שבועת אבות כבר נאמר שבועות מטות אומר סלה. אלא כדי אברהם בעצמו כדי יצחק בעצמו כדי יעקב בעצמו'.

56 'אשר נשבע יי לאבותיכם – אם תאמר שבועת אבות והלא כבר נאמר שבועות מטות אומר סלה. ומה ת"ל אשר נשבע יי לאברהם ליצחק וליעקב. אלא כדאי אברהם בפני עצמו ויצחק בפני עצמו ויעקב בפני עצמו [...]' (מהדורת פיש, עמ' טו, שו' 20).

נוסח קלים משאר העדים, או ציטוט של הדרשה המקבילה במכילתא דברים.⁵⁷ יתרה מזו, ככל הנראה דברי רבנו הלל 'תוספתא והלא כבר נאמר שבועות מטות' אינם עדות לתוספת בספרי אלא הפניה למקבילתה של הדרשה בתוספתא, מעשר שני ה, כט (מהדורת ליברמן, עמ' 273).⁵⁸ ודוק, בשני המקומות האחרים שנדונו לעיל העיד רבנו הלל על 'תוספת' ולא על 'תוספתא', וגם הוסיף ופירש את המילה (שמצא בטקסט לפניו): 'כלומר תוספת שאינו מן הענין' (פיסקא כט); 'להכי כתיב תוספת שאינו מן הענין [...] (פיסקא לב). נמצינו למדים שאין ללמוד מדברי רבנו הלל על תוספת שנוספה לספרי כאן.

4. פיסקא קלב, עמ' 189, שו' 11:

אלעזר בו מתתיה אומר לפי שמצינו שהציבור <<עושיין>>⁵⁹ פסח בטומאה בזמן שרובן טמאין. יכל יהא יחיד מכריע את הערלה ת"ל לא תוכל⁶⁰ לזבוח את הפסח באחד שעריך.

שאל ליברמן העיר בעקבות דב בר רטנר על השאלה שנשאל ר' שמעון בן צמח דוראן (הרשב"ץ) בדבר הנוסח הקשה 'מכריע את הערלה' ועל תשובת הרשב"ץ שזו גרסה משובשת 'ובספרים שלנו כתוב מכריע את העולם'.⁶¹ ליברמן ציין כי 'גירסת התשב"ץ מכריע את העולם היא בלתי אפשרית, כי בספרות ארץ ישראל אינם משתמשים ב"עולם" במובן ציבור'. לאחר מכן הוסיף כי הנוסח 'מכריע את הערלה' מתועד נוסף על כ"י ר בספרי גם במקבילה במכילתא דר' שמעון בן יוחאי יב 48 (מהדורת אפשטיין-מלמד, עמ' 37) על פי מדרש הגדול.⁶² לאור זאת שיער: 'ונ"ל עוד שעיקר הדברים הם באמת בשמות, ובספרי הוא הוספה ע"פ המכילתא, כי כן אמר השואל בתשב"ץ הנ"ל: ומ"מ [ומכל מקום] כבודך יבאר לי באר היטב עוד בתוספת דבריתא גופה ר"ש אומר השוחט את הפסח על היחיד בבמת יחיד וכו'. והרי כן היו הסופרים מציינים את הבריייתות שנוספו ממקום אחר [ההדגשה שלי].'⁶³

57 ממילא אין להסיק מכך, כדעת פינקלשטיין, על אב נוסח קדמון של הנוסח המערבי והמזרחי של הספרי. גם ראיות נוספות שהביא לחיזוק השערתו זו אינן עומדות, ואין כאן מקום להאריך בזה.

58 'כאשר נשבעת – זו שבועתו של אברהם אבינו שנ' ויאמר בי נשבעתי נאם יי כי יען. לאבתינו – הכל בזכות שבטים שנ' שבועות מטות אומ' סלה'. אפשטיין ציין לתוספתא זו, אך החזיק בעמדתו שהכוונה לתוספת.

59 השלמתי 'עושיין' על פי אבג' החמנ וכן תשב"ץ [תשובות ר' שמעון בן צמח דוראן, אמסטרדאם תצ"ח, ג, סימן קכ]. לת 'עושה' ד' מביאים' ר חסר.

60 כך, 'תוכל', בכל העדים, למעט ר, ששיבש 'תא'.

61 ליברמן, ירושלמי כפשוטו (לעיל הערה 31), עמ' 503–504.

62 בשריד מקטע גניזה של מכילתא דר' שמעון בן יוחאי שלא עמד בפני אפשטיין ומלמד הדרשה אכן מתועדת, אך המילים 'יכול [...] ת"ל' לא נשתמרו עקב קורחה. ראה: כהנא, קטעי מדרשי הלכה (לעיל הערה 25), עמ' 156

63 כראיה לכך הפנה לדברי פינקלשטיין ב'פרולוגומנה', והוסיף בבקיאותו: 'ועל עצם הדבר של תוספות במדרשי הלכה כבר העיר הרש"ש [ר' שמואל שטראשון] בהערותיו לבלבי, ע"ז [עבודה זרה] ל"ח א' לתוספות ד"ה לעולם'.

פינקלשטיין, שלא היה מודע לדברי ליברמן, התחבט אף הוא בפירוש הקטע במהדורתו וכתב בין השאר: 'וברור הוא שהגרסה "את העולם" שהביא רשב"ץ וגם "את העולה" שבכ"י ל הם תיקוני מעתיקים, שהיה קשה להם הנוסח היותר עתיק "מכריע את הערלה". ואולי יש להגיה [...] ואיפשר עוד שהמילים "את הערלה" הן רק גליון משובש [ההדגשה שלי], שהרי חסרות הן בירושלמי ובתוספתא ובבבלי, ואעפ"י שנמצאות במכילתא דרשב"י נראה שבעל מדרש הגדול העתיק ברייתא זו מן הספרי כאן'.

עיון מחודש בנוסחי הספרי מלמד כי הגרסה 'מכריע את הערלה' שבכ"י רבם ובדברי השואל בתשב"ץ, שלהם ציין פינקלשטיין, עמדה גם לפני הפרשנים הת, 64 וכן הוא בעדים המזרחיים כ"י ג'7. לעומתם גורס כ"י ל: 'מכריע את העולה'; כ"י אצ, וכן הת אחר הגהה גורסים על פי המקבילה בבבלי פסחים: 'מכריע את הציבור'; ונוסח דח: 'מכריע', בהשמטת המילים 'את הערלה'. נתונים טקסטואליים אלה מורים בבירור שהנוסח 'מכריע את הערלה', המתועד בספרי במערב ובמזרח וכן במקבילה במכילתא דר' שמעון בן יוחאי – עיקר, ואין לראותו כהערת גיליון כהצעת פינקלשטיין. גם הצעת ליברמן להסיק מלשון השואל את הרשב"ץ כי זו תוספת, קלושה. ואכן ליברמן עצמו לא הזכיר הצעה זו בדיונו המחודש בכך ב'תוספתא כפשוטה', שבו הציג כי 'הערלה' ו'העולה' הם שיבושים גרפיים של 'העילה'. ואין 'עילה' אלא עניין, דבר, משהו, כמשמעותה בסורית [...] ולפי שר' אלעזר בן מתיה השתמש בדבור הסתמי "עילה" תרגומה בתוספתא, בירושלמי ובבבלי בפנים שונים, שהוא באמת עניין אחד'.⁶⁵

ג. דיון מחודש בכמה תוספות לאור העדים המזרחיים

כאמור יש לדון מחדש באיתור התוספות ובקביעת היקפן בעזרת העדים המזרחיים של הספרי, שלא עמדו בפני החוקרים בעבר. להלן כמה דוגמאות לכך:

1. פיסקא קמו, עמ' 202, שו' 4

פינקלשטיין ציין בחילופי הנוסחאות במהדורתו כי לאחר דרשת ר' שמעון 'לפי שמצינו ברובע ובנרבע שהן פסולין בבהמה יכול אף באדם ת"ל הוא – בנבח דיברתי ולא דיברתי בזנב', נוספה בכ"י רה תוספת זו:⁶⁶

64 שהעירו 'ול"ג [ולא גרסינן] כמו שכתב בספרים מכריע את הערלה' (בכתבי היד של רבנו הלל שובש 'בסיפרא' במקום 'בספרים').

65 ליברמן, תוספתא כפשוטה (לעיל הערה 34), פסחים, עמ' 582–583.

66 בכ"י רה² התוספת ממוקמת כאן. לעומת זאת בכ"י ה' ממוקמת תוספת זאת בסוף פיסקא קמו, בהתאמה למקום הדרשה בד (קולידציקי במהדורתו הראשונה, שהוציא בשנת תש"ח על פי כ"י ה³, העביר את הדרשה בכ"י ה³ מפיסקא קמו לפיסקא קמו, ואילו במהדורתו השנייה, שהוציא בשנת תשמ"ג על פי כ"י ה¹, יצר בפיסקא קמו נוסח אקלקטי בלתי אפשרי). תופעה זו של שינוי מקום דרשות בכ"י ה' של רבנו

וזה אחד מן הדברים שכתבו לתלמי המלך אשר לא צויתי (יר' יט 5) – על יפתח. ולא דברתי – למישע. ולא עלתה על לבי – ש'קריב אברהם את בנו על גבי המזבח אלא לנסותו.⁶⁸

והפנה לדרשה המקבילה בסוף פיסקא קמת, עמ' 203, שו' 10:

ר' יוסי אומר אלעזר בני אומר בו ג' דברים: אשר לא צויתי – בתורה. אשר לא דיברתי – בי' דיברות. ולא עלתה על לבי – שיקריב אדם את בנו על גבי מזבח. אחרים⁶⁹ אומ' אשר לא צויתי – על יפתח. ולא דברתי – על⁷⁰ מלך מואב. ולא עלתה על לבי – שיקריב⁷¹ אדם⁷² את בנו⁷³ על גבי המזבח.

אפשרי ציין לתוספת בכ"י ר בפיסקא קמו וכתב: 'וכל זה הוספה לסוף פיס' קמת. 'וזה אחד מן הדברים' וכו' (מגילה ט ב), שייך לפני דברי ר' יוסי שם, ו"אשר לא צויתי" וכו' (תענית ד א) שווה לדברי "אחרים" המשובשים, ומתוקנים בספרי שלנו ע"פ פירוש ר"ה.⁷⁴ לכאורה לפנינו תוספת ששולבה במקומות שונים: בכ"י רה בפיסקא קמו, ובשאר העדים בפיסקא קמת. אולם הימצאות הדרשה בפיסקא קמת גם בכ"י ג, הנקי מתוספות, וההבדלים בין נוסח כ"י רה לשאר העדים מערערים את השערתו המורכבת (!) של אפשרי. ואכן עיון קפדני יותר מגלה כי קיים דמיון רב בין נוסח כ"י רה למדרש הגדול לדב' יז 3 (מהדורת פיש, עמ' שפא, שו' 19 – שפב, שו' 5 [מדרש תנאים, עמ' 100, שו' 8–12]):⁷⁵

אשר לא צויתי – לאומות לעבדן.

זה אחד מן הדברים שכתבו לתלמי המלך: אשר לא צויתי – ולהלן הוא אומר אשר לא צויתי ולא דברתי ולא עלתה על לבי (יר' יט 5). אשר לא צויתי – בתורה. ולא דברתי – בעשרת הדברות. ולא עלתה על לבי – שיקריב אדם את בנו על גבי המזבח.

הלל בהתאמה לנוסח הדפוס באה לידי ביטוי גם במקומות אחרים. ראה למשל להלן נספח א, מס' 30, 71, 72, 81, 82, 83 (קולדיצקי במהדורתו השנייה לא ציין לרוב החילופים האלה). על תיקונים נוספים בכ"י ה' בהשראת נוסח הדפוס בהוספת 'סליק פיסקא' ואף בנוסח הדרשות ראה: מ' כהנא, 'פירוש רבנו הלל', קרית ספר, סג (תש"ן), עמ' 276–278.

67 ה' ששינו'.

68 'אלא לנסותו' רק ה. וחסר בכ"י ר.

69 מכאן חסר בכ"י ר. והציטוט על פי כ"י א בתיקון קל.

70 במ נוסף 'מישע'.

71 בטלמן 'שיקריב'. א' 'שהקריב'.

72 אדט' 'אדם'. במנסצת 'אברהם'. ל חסר.

73 אבטמנס 'בנו'. דל 'בתו'.

74 אפשרי, מבואות לספרות (לעיל הערה 1), עמ' 721, סעיף 18. כוונתו למהדורת איש שלום, שתיקן את נוסחו המשובש של הדפוס על פי רבנו הלל.

75 כלומר בהקבלה למיקום המתאים בפיסקא קמת.

ד"א אשר לא צוית – ליפתח. ולא דברתי – למישע. ולא עלתה על לבי – שיקריב אברהם את בנו על גבי המזבח אלא נסיון הוא.

נוסח כ"י רה משותף למדרש הגדול לדברים באזכור תלמי ומישע. נוסף על כך נוסח כ"י ה' אלא לנסותו' דומה לנוסח מדרש הגדול לדברים 'אלא נסיון הוא'. כמו כן הדרשה השנייה במדרש הגדול לדברים אינה מיוחסת ל'אחרים אומרים' כבשאר העדים אלא מוצגת כ'ד"א'. נראה אפוא שהתוספת בפיסקא קמו בכ"י רה היא הערת גיליון מקוצרת של דרשת המכילתא שנשתמרה במדרש הגדול לדברים, הערה אשר שולבה במיקום מוטעה.⁷⁶ בשאר העדים (אבדחטלמצת) תוספת זו חסרה. לעומת זאת דרשת 'אחרים אומרים' בפיסקא קמה היא דרשה מקורית של הספרי, שנשתמרה במקומה ההולם ברוב העדים המערביים (אבדחטלמצת), וכן בנ המזרחי, ואשר נשמטה בכ"י ר מחמת הדומות ('שיקריב אדם את בנו על גבי מזבח [...]) שיקריב אדם את בנו על גבי המזבח').

2. פיסקא קעג, עמ' 220, שו' 4–10

פינקלשטיין העיר על שו' 4–7 שהסיפור 'כשהיה ר' אליעזר מגיע לפסוק הזה [...]' חסר בילקוט שמעוני, ובמדרש הגדול לדב' יח 11 (מהדורת פיש, עמ' תכב, שו' 21 – תכג, שו' 1 [מדרש תנאים, עמ' 110, שו' 21–24]) מקומו במקום אחר, בדרשה לפסוק 'ודרש את המתים'. אך החיסרון בילקוט לבדו אינו מלמד דבר, והסיפור במדרש הגדול לדברים לקוח מבבלי, סנהדרין סה ע"ב.⁷⁷ אפשטיין ציין לתוספת בכ"י ר בשו' 10–11, החסרה בדפוס: 'תמים תהיה עם יי אלהיך – אם עשית כל האמור בעינייך הרי את תמים ליי אליך', והוסיף: 'עיינ מדרש תנאים [עמ' 110].⁷⁸ אך מעיון במהדורת פינקלשטיין עולה שדרשה זו מתועדת בשאר העדים (אבטלמ ואצל ר' אליהו מזרחי) וחסרה רק בדפוס, שבו נשמטה מחמת הדומות. זאת ועוד, סגנון הדרשה 'אם עשית כל האמור בעינייך' נפוץ דווקא בספרי דברים מדבי ר' עקיבא,⁷⁹ ואילו הדרשה במדרש תנאים, עמ' 110, שו' 32–34, שכנראה אליה כיוון אפשטיין, היא דרשה אחרת.⁸⁰ אולם באמת כל הקטע בשו' 4–9 חסר בשני העדים המזרחיים ג⁵, השונים רק:⁸¹

76 כנראה בהשראת הזיקה בין 'בובח דיברתי ולא דיברתי בובח' בדרשת הספרי ובין 'ולא דברתי למישע' בתוספת.

77 פינקלשטיין הוטעה על ידי הופמן, שכלל את הסיפור במדרש תנאים.

78 אפשטיין, מבואות לספרות (לעיל הערה 1), עמ' 723, סעיף 26.

79 ראה גם: פיסקא ר, עמ' 237; רב, עמ' 238; ריא, עמ' 245; רנח, עמ' 282. ומעין זה גם במדרשים אחרים מדבי ר' עקיבא, כגון ספרי זוטא במ' ה 21 (מהדורת הורוביץ, עמ' 236).

80 'תמים תהיה – שלא תאמר אברהם היה תמים, יצחק היה תמים, יעקב היה תמים, אף אתה תמים תהיה עם יי אלהיך'.

81 הנוסח על פי ג. בקטע הגניזה קורחות, אך ההשלמות תואמות לחלוטין לג.

ובגלל התועבות האלה יי מורישים מפניך – אמ' ר' שמעון מלמד שהוזהרו כנענים על כל המעשים הללו שאין עונשין את האדם עד שמוזהרין אותו. תמים תהיה עם יי אלהיך⁸² – אם עשית⁸³ כל האמור בענין הרי אתה תמים ליי אלהיך.

בדומה לכך שונה גם מדרש לקח טוב. ייתכן שגרס כנוסח העדים המזרחיים, אך אולי השמיט את הדרשות בתווך.⁸⁴ בעדים האחרים נוספו כאן שני קטעים: הראשון סיפור על ר' אליעזר שבכה, והשני דרשה אחרת ל'תמים תהיה עם ה' אלהיך'. וזה נוסח הסיפור הראשון, המתועד בעדים ראבב' דלמן, ושעמד גם לפני צ, שפירש קטע ממנו:

כשהיה ר' אליעזר⁸⁵ מגיע לפסוק זה היה אומר הבל⁸⁶ עלינו. מי שמידבק בטומאה רוח⁸⁷ טומאה שורה עליו, המידבק בשכינה⁸⁸ דין הוא שתשרה עליו רוח הקודש.⁸⁹ ומי גרם כי אם עונותיכם היו מבדילין ביניכם ובין אלהיכם וגו' (יש' נט 2).⁹⁰

דא עקא, מיקום הסיפור אינו מתאים כאן כדרשה לדב' יח 12, 'כי תועבת ה' כל עשה אלה', ומקומו הראוי הוא הפסוק הקודם, כדרשה למילים 'ודרש את המתים' (שם 11), כמו במקבילה בבבלי, סנהדרין סה ע"ב (ועל פיו במדרש הגדול לדברים), בפי חכם אחר ובשינויים סגנוניים.⁹¹ נראה אפוא כי הסיפור, החסר בעדים המזרחיים ג⁵ ואולי בעדים נוספים, הוא הערת גיליון

82 ד"ה 'תמים תהיה עם יי אלהיך' מתועד נוסף על כה"י המזרחיים ג⁵ גם בכ"י ראחטלספ. בקבוצת העדים האיטלקית-הספרדית בב'מן חסר דיבור מתחיל זה, והדרשה מובאת בהם כהמשך לדרשה אחרת של אותו פסוק, ראה להלן.

83 מן תוקן 'אם לא עשית'.

84 גם רבנו הלל והפירוש בכ"י מנטובה (ת) אינם מתייחסים בפירושיהם לקטעים שנוספו בשאר העדים. אפשר שגם לפנייהם עמד נוסח קטע הגניזה ונ, אך אולי לא ראו צורך לפרשו. הסיפור אינו מצוטט בכ"י ת, אך הדרשה הנוספת מצוטטת.

85 רבלמצ' אליעזר'. אדן 'אליעזר'.

86 רב' הבל' = בדלמן 'חבל'. א שיבש ('ניל' 'מל'?).

87 ראדל 'רוח'. בב'מן חסר 'רוח'.

88 ר נוסף 'פ', וראה להלן.

89 ראדל 'שתשרה עליו רוח הקודש'. בב'מן 'ששכינה שורה עליו'.

90 ציטוט הפסוק מישעיה, 'כי [...] אלהיכם וגו'', חסר בכ"י ר כאן, ונוסף שלא במקומו באמצע הדרשה הבאה, לאחר 'כי אני בתומי כי את [צ"ל: אם] עוונותיכם היו מבד' וגו'. הנוסח בפנים נקבע על פי כ"י א, ובדומה לו גורסים שאר העדים (בב'דלמן).

91 [...] כדתניא ודרש אל המתים – זה המרעיב עצמו והולך ולן בבית הקברות כדי שתשרה עליו רוח טומאה. כשהיה ר' עקיבא מגיע למקרא הזה היה בוכה. אמר: ומה המרעיב עצמו כדי שתשרה עליו רוח טומאה שורה עליו רוח טומאה, המרעיב עצמו כדי שתשרה עליו רוח טהרה על אחת כמה וכמה. אבל מה אעשה שעונותינו גרמו לנו שנ' כי אם עונותיכם היו מבדלים ביניכם לבין אלהיכם'. השינויים הרבים בין נוסח הבבלי לנוסח הספרי מוכיחים שמקור התוספת אינו הבבלי.

ששולבה שלא במקומה בכמה עדים.⁹² ודומה שבנוסח כ"י ר נותרו הדים להעברת ההערה מהגיליון לפנים.⁹³

בקטע השני, שנוסף בעדים המערביים ראבב'דחטלמן, נאמר בדרשה לפסוק 12:

תמים תהיה – כשאת תם חילקך עם יי אל'יך. וכן דויד אומר ואני בתומי אלך פדני וחונני (תה' כו 11) כי אני בתומי תמכתה בי ותצבני לפניך לעולם (שם מא 13).

אלא שדרשה זו שולבה במקומות שונים: בקבוצת העדים האיטלקית-הספרדית, בעדים רבב'מן, היא שולבה לפני הדרשה הבאה לאותו פסוק ('אם עשית כל האמור בענין [...]'), ואילו בעדים אדחטלס היא שולבה לאחר אותה דרשה. הדרשה 'כשאת תם חילקך עם יי אל'יך [...]'] מתועדת כלשונה גם במדרש הגדול לדב' יח 13 (מהדורת פיש, עמ' תכד, שו' 5-7 [מדרש תנאים, עמ' 111, שו' 5-6]), בתוספת פסוק ('וכן הוא אומר הצור תמים פעלו' [דב' לב 4]). לסיכום, חסרון הדרשה בעדים המזרחיים, מיקומה המפוצל בעדים המערביים, השיבושים בכ"י ר והימצאותה של הדרשה במדרש הגדול לדברים מורים בבירור כי לפנינו תוספת על פי מכילתא דברים.

3. פיסקא קפט, עמ' 229, שו' 5-8:⁹⁴

- 1 כי יקום עד חמס באיש לענות בו סרה – אין חמס אלא גזולן שנ' לענות בו סרה.
- ואין סרה אלא עבירה שנאמ' כי דיבר סרה (דב' יג 6)
- ואומר השנה אתה מת כי דברת סרה על יי (יר' כח 16)
- 5 מגיד שאינו חייב עד שיכחיש את עצמו.

פינקלשטיין הצביע על שני קשיים בדרשה זו: (1) פסוק הראיה בשו' 2, 'שנ' לענות בו סרה', אינו מסביר מדוע 'אין חמס אלא גזולן';⁹⁵ (2) אין קשר בין 'מגיד' בשו' 5 לדרשה הקודמת לו. כפתרון לקושי הראשון העיר כי המילה 'שנ' בתחילת שו' 2 מתועדת בכ"י ראבטל,⁹⁶ אך חסרה בכ"י במ' 97 ובמדרש הגדול לדברים, אשר שמרו לדעתו על הנוסח המקורי של הספרי, שבו

92 אף על פי שאין ראיה שמקורו במכילתא דברים כך מסתבר, מפני שמקור הדרשה הצמודה אליו במכילתא דברים, ראה להלן.

93 ראה לעיל הערות 88, 90 על אודות התוספת 'פ' ושילוב הפסוק מיש' נט 2 שלא במקומו.

94 הציטוט על פי ד.

95 ראה: L. Finkelstein, 'Improved Readings in the Sifre', *PAAJR*, 4 (1932-1933), p. 46 (פינקלשטיין, מחקרים [לעיל הערה 2], עמ' 96).

96 ויש להוסיף כי כן הוא גם בכ"י החת. כנראה כך היה גם לפני צ לפני הגהתו, כפי שעולה מדבריו: 'והדר גרסינן תחילת דבור לענות בו סרה אין סרה אלא עברה'.

97 וכן הוא בכ"י ז, שלא עמד לפניו.

'לענות בו סרה' בשו' 2 הוא דיבור מתחיל לדרשה חדשה.⁹⁸ באשר לקושי השני כתב בהערותיו למהדורתו כי 'מגיד' זה 'מתחבר ישר אל הכתוב "כי יקום" וכו', ועיין מכות ה' ע"א, ואולי נוסף מגליון, שהרי חסר במדרש תנאים, ולבירור הדברים הוספתי [בנוסח הפנים] המילים "לענות בו" שעמהן קשור הדרש'.

אפשריין העיר אף הוא כי "מגיד" זה אינו מקושר עם הדרשה שלפניה, וכבר נדחקו בו המפרשים, ובאמת אינו במ"ת [במדרש תנאים, עמ' 116]. לאחר מכן ציין שהמשך דברי הספרי בשו' 10 לקוח מדברי ר' ישמעאל במדרש תנאים, עמ' 116, שו' 20–23, ו'מכאן קיצרו והוסיפו (בלי ציון הכתוב!) בספרי. ואם כך ברור שגם "מגיד" וכו' – נוסף מדברי ר', והוא דברי ר"י שבמכות ה' א: דבי ר"י תנא לענות בו סרה עד שתסרה ("שתוסר") גופה של עדות'.⁹⁹ הצעתו של אפשריין מבוססת גם על עמדתו ש'מגיד' הוא מונח מובהק של דבי ר' ישמעאל, ושכל היקריותו בספרי דברים חשודות כתוספות מדברי ר' ישמעאל.¹⁰⁰

דוד הנשקה הצביע על קושי נוסף בדרשת הספרי, הנעוץ בחוסר הקשר בין הקביעה בשו' 3 'ואין סרה אלא עבירה' ובין פסוקי הראיה לכך מדב' יג 6 ויר' כח 16. הוא ניסה לבאר זאת בעזרת נוסחו היחידאי של כ"י ר (שפינקלשטיין לא הזכירו במדורו חילופי הנוסחאות!): 'ואין סרה אלא עבו' זר' שנ' השנה אתה מת כי סרה דיברת', 'שהיא אכן עניינו של נביא השקר ש"דבר סרה על ה'" (דב' יג 6) באמרו "נלכה אחרי אלהים אחרים" (שם 3). בד בבד דן בעניינה של דרשת 'מגיד', 'כלום קשורה זו לאמור אחריה ולגדרי הזמה, או שמא היא מסיימת את הדרשה שלפניה, בעניין נביא שקר?' – עיין שם.¹⁰¹

והנה בשני עדים מוזרחים של הספרי, ג⁵ וקטע תימני מאוסף יהודה נחום (14) שנינו:¹⁰²

וכי יקום עד חמס באיש – אין חמס אלא גזלן.

לענות בו סרה – מגיד שאינו חייב עד שיכחיש את עצמו.¹⁰³

נראה אפוא ששו' 3–4 בדרשת הספרי בעדים המערביים (ראבדהחטלמןצת) אינן אלא תוספת

98 על פי עדים אלה אף קבע את נוסח הפנים במהדורתו.

99 אפשריין, מבואות לספרות (לעיל הערה 1), עמ' 716, סעיף כט.

100 ראה להלן שם בסמוך, עמ' 717, וכן בדיונים רבים שלו בתוספות אחרות.

101 ד' הנשקה, 'עדים זוממים: לפתרונה של חידה עתיקה (בעקבות ספרי זוטא דברים)', תרביץ, עב (תשס"ג), עמ' 355–362. לצד פירושים יפים הציע גם פירושים מופלגים, דוגמת פירוש המילה 'עצמו' בשו' 5 לקב"ה, וקישור 'סרה' בדברי ירמיהו אל חנניה לעבודה זרה, ואין כאן מקום להאריך בכך.

102 בהשלמה ודאית של קורחות. ראה ההעקות המדויקות: כהנא, קטעי מדרשי הלכה (לעיל הערה 25), עמ' 282, 284.

103 אפשר שכך היה גם לפני פ, שאומנם שינה את הדרשה השנייה במטרה להתאימה להגדרה ההלכתית הנפוצה של עדים זוממים וכתב: 'כי יקום עד חמס באיש – אין חמס אלא גזלן'. לענות בו סרה – מלמד שאינן חייבין עד שיוזמו מעצמן'.

מגיליון, וששילובה בתוך דרשת הספרי הוא שיצר את כל הקשיים שפורטו לעיל. והשווה מדרש הגדול לדב' יט 16 (מהדורת פיש, עמ' תלח, שו' 1-3 [מדרש תנאים, עמ' 116, שו' 15-16]):

כי יקום עד חמס באיש – אין חמס אלא גזלן.

לענות בו סרה – אין סרה אלא עבירה שנאמר השנה אתה מת כי סרה דברת על יי.

בהחלט ייתכן כי מקור הדרשה השנייה במדרש הגדול לדברים הוא מכילתא דברים, ומשם העתיקה בעלי הערת הגיליון לעדים המערביים של הספרי. ודוק, הדרשה השנייה במדרש הגדול לדברים זהה לדרשת הספרי ברוב העדים המערביים (ראבחלמזן). רק בעדים דט הוקדמו לה פסוק הראיה מדב' יג 6, 'כי דבר סרה', והמילה 'ואומר' להצגת הפסוק מיר' כח 16,¹⁰⁴ ודומה שזו תוספת של פסוק ראיה קרוב מדברים שצורפה לתוספת הראשונה.

לגופם של דברים, כל הפרשנים התחבטו בזיקה הבעייתית של הדרשות לעדים זוממים. ודומה שיש לקבל את הצעתם המבריקה של שלמה נאה ואהרן שמש שדרשת הספרי 'אין חמס אלא גזלן' וכמוה דרשת מכילתא דברים 'אין סרה אלא עבירה' עוסקות לא בעדים זוממים אלא בעד שנודע בעבר כעברייני – בדומה לדיני העדות במגילת ברית דמשק.¹⁰⁵

דרשת הספרי בשו' 5, המתועדת בכל העדים המערביים והמזרחיים, והמכוונת לפי העדים המזרחיים לדיבור המתחיל המקראי: 'לענות בו סרה – מגיד שאינו חייב עד שיכחיש את עצמו', מבטאת אף היא תפיסה קדומה; תפיסה זו, המשתקפת מספר שושנה, אינה עולה בקנה אחד עם התפיסה ההלכתית הנפוצה של עדים זוממים.¹⁰⁶ מכל האמור לעיל עולה כי בטלו ראיותיו התוכניות של אפשטיין להעברת דרשה זו מן המכילתא, וגם לראיה שהביא מן המונח 'מגיד' אין עמידה (ראה להלן סעיף ד, 2).

שלוש הדוגמאות שנדונו לעיל ממחישות כי לעיתים אפשר לזהות תוספות בוודאות סבירה על סמך חסרון או הימצאותן בעדים מזרחיים. אולם לחלקים נכבדים של הספרי לא נשתמרו עדים מזרחיים, ובהחלט ייתכן כי גילויים יאפשר להבהיר אם דרשות נוספות הן מקוריות או תוספות. לפי שעה זיהוי כמה מן התוספות בחלקים שלא נשתמרו להם עדים מזרחיים מסופק, כבדוגמה הבאה.

4. פיסקא לה, עמ' 65, שו' 4-8:

בין עיניך – בגובה שבראש. את אומר בגובה שבראש או בין עיניך כמשמעו.

104 פינקלשטיין לא דק בהצגת חילופי הנוסחאות בפרט זה.

105 ש' נאה וא' שמש, 'עדים זוממים: לתולדותיה של פרשנות הלכתית קדומה', מגילות, יא-ב (תשע"ו), עמ' 293-315, במיוחד עמ' 309-310.

106 ראה: א' גייגר, המקרא ותרגומיו, תרגם מגרמנית י"ל ברוך, ירושלים תש"ט, עמ' 124-125; מ"י כהנא, ספרי זוטא דברים, ירושלים תשס"ה, עמ' 278 הערה 7. והשווה: הנשקה, עדים זוממים (לעיל הערה 101), עמ' 354, הערה 43; עמ' 358-362.

תל' לומ' והדין נותן הואיל ואמרה תורה תן תפילין ביד תן תפילין בראש
מה ביד מקום שראוי לטמא בנגע אחד אף בראש מקום שראוי לטמא בנגע אחד.

אפשריין בביקורתו על מהדורת פינקלשטיין כתב בצדק שהרווח בכ"י ר' סימן לחסרון. זאת
אומרת שחסרה כאן גזרה שווה השנויה במכילתא בא פרשה יז (מהדורת הורוביץ–רבין, עמ'
'67).¹⁰⁷ וזה לשון מכילתא דר' ישמעאל שם:¹⁰⁸

בין עיניך על גובה של ראש. אתה אומר על גובה של ראש או על בין עיניך כשמועו
ת"ל בנים אתם ליי אלהיכם לא תתגדדו >ולא תשימו קרחה בין עיניכם
למת<< (דב' יד 1)
מה עיניכם האמור להלן על גובה של ראש אף בין עיניך האמור כן גובה
של ראש.

ר' יהודה אומר הואיל ואמרה תורה תן תפילין ביד תן תפילין בראש
מה ביד מקום שהוא ראוי להטמא בנגע אחד אף בראש מקום שהוא ראוי להטמא בנגע
אחד.

נוסחו של כ"י ר' ואף הרווח בשו" 2 מתועד גם ברעו הקרוב כ"י ק.¹⁰⁹ נוסח זה עם ההשלמה שהציע
אפשריין מובא בפירושיהם של הת לספרי.¹¹⁰ בשאר העדים אין רווח, וחסרות המילים 'תלמוד
לומר'. רוב העדים (אדחלמין) ממשיכים את הדרשה כמו בכ"י רק, 'והדין נותן [...]', ואילו
בכ"י ב וברעו הקרוב כ"י נ נוסף כאן משפט המודפס להלן באות מודגשת:¹¹¹

בין עיניך – בגבוה שבראש. אתה אומר בגבוה שבראש או בין עיניך כששמעו.
הדין נותן הואיל ואמרה תורה תן תפלה ביד תן תפילין [ן: תפלה] בראש
מה ביד בגובה שביד אף בראש בגובה שבראש.¹¹²

107 אפשריין, מחקרים (לעיל הערה 4), ב, עמ' 901.

108 הציטוט על פי כ"י אוקספורד Marshall Or. 24.

109 פינקלשטיין לא דיווח על רווח זה.

110 אומנם אין להוציא מכלל אפשרות שרבנו הלל ובעקבותיו ת הציגו את נוסח הדרשה ופירושה בהשראת
המקבילה בבבלי, מנחות לו ע"ב.

111 הציטוט על פי כ"י ב, וכן הוא בכ"י נ בחילופים קלים (נוסח זה הוא שהוצג בנוסח הפנים במהדורת
פינקלשטיין).

112 לדעת אפשריין "הדין" הוה מופרך, שהרי למעלה [בספרי, עמ' 64 [שו" 2–4 למדנו גובה של יד מגובה
של ראש [הפוך מלימוד גובה של ראש מגובה של יד בדרשתנו], והבבלי במנחות שם [לז ע"ב] שואל: גובה
שבראש מנלן דת"ר בין עיניך וכו' (כבמכילתא). אם לא שנאמר שסתם ספרי כאן אינו לפי שיטת סתם ספרי
שם, אלא לפי דעת ר' אליעזר ור' יצחק [המסבירים באופן שונה מדוע 'על ירך' הוא בגובה שביד], אבל זהו
דוחק' (אפשריין, מחקרים [לעיל הערה 4], ב, עמ' 901). לעניות דעתי האפשרות החלופית שהציע אפשריין
סבירה, וראה להלן הדרשה הוהה במדרש הגדול לדברים, הנוקטת אף היא 'הדין נותן' זה. כך הוא בסגנון אחר
גם במכילתא דר' שמעון בן יוחאי יג 9 (מהדורת אפשריין–מלמד, עמ' 41).

ר' יהודה אומר הואיל ואמרה תורה תן תפילין ביד תן תפילין בראש
מה ביד מקום שראוי לטמא בנגע אחד אף בראש מקום שראוי לטמא בנגע אחד.

קרוב לשער שמכ"י רק משתקף נוסחו המקורי של הספרי.¹¹³ רוב העדים ניסו לפתור את נוסחם המקוטע של רק על ידי השמטת 'תלמוד לומר'. לעומת זאת כ"י בן פתרו קושי זה בעזרת השלמה. קשה לדעת מה מקור ההשלמה, שהרי המקבילות במכילתא דר' ישמעאל ובבבלי מנחות מוסרות נימוק אחר בפי תנא קמא. אולם מעניין לראות שנוסח כ"י בן מובא בלשון זה בדיוק גם במדרש הגדול לדב' ו' 9 (מהדורת פיש, עמ' קלח, שו' 1–4 [מדרש תנאים, עמ' 28, שו' 16–19]). אפשר שמדרש הגדול לדברים מצטט כאן את הספרי בנוסח הזהה לנוסחם של כ"י בן, כהשערת פינקלשטיין. אך שמא מדרש הגדול לדברים מצטט בדרשה זו את מכילתא דברים, ובמקביל לתוספות מרובות על פי המכילתא בעדי הנוסח המערביים של הספרי גם השלמה זו בכ"י בן נעשתה על פי מכילתא דברים?

ד. זיהוי לא מבוסס של תוספות

עיון מחודש בתוספות שעליהן הצביעו החוקרים מלמד שרבות מהן אינן באמת תוספות או שאין ראיות של ממש להיותן תוספות. רשימה מלאה של התוספות שזיהוין אינו מבוסס תובא להלן בנספח ב, וכאן אדון בשתיים מהן.

1. בדרשת הפסוק 'לא תעשק שכיר עני ואביון מאחיק או מגרך אשר בארצך בשעריך' (דב' כד 14) שונה הספרי בפיסקא רעה, עמ' 295, שו' 14 – עמ' 296, שו' 9:

1 לא תעשק שכיר עני ואביון – והלי¹¹⁴ כבר נאמר לא תגזל (וי' יט 13).¹¹⁵
מלמד שכל הכובש שכר שכיר עובר בחמשה¹¹⁶ לוויין;

113 לקיצור אחר בספרי דברים, המבוסס על מקבילה במכילתא דר' שמעון בן יוחאי או מקור דומה לה, ראה: מ' כהנא, 'לשאלת ייחודה של המכילתא דרשב"י בחלקיה ההלכתיים', א' ריינר ואחרים (עורכים), תא שמע: מחקרים במדעי היהדות לזכרו של ישראל מ' תא-שמע, אלון שבות תשע"ב, עמ' 516–518. לדוגמה נוספת לקיצור המבוסס על מכילתא דר' ישמעאל ראה: ספרי דברים, פיסקא קצ, עמ' 231, שו' 1–2, ואי"ה אדון בכך במקום אחר.

114 ר' והלי. אד' והרי'. בג"חלמנס 'והלא'. וראה על חילוף זה: כהנא, ספרי במדבר (לעיל הערה 1), עמ' 534, 1065 והנסמן שם.

115 'לא תעשק את רעך ולא תגזל. לא תלין פעלת שכיר אתך עד בקר'.

116 ראג"דחטלנספנצ וכן יראים [ספר יראים לר' אליעזר ממיץ, וילנה תרמ"א, סימן קלד, עמ' 111] 'בחמשה' או 'משום חמשה'. לעומתם גורסים במ' בארבעה, ועל פיהם קבע פינקלשטיין את נוסח הפנים במהדורתו. אך ברי שזוהו נוסח מתוקן, שניסה להתמודד עם העובדה שנמנו כאן רק ארבעה לאווין ועשה אחד. וראה ציטוט הספרי בספר המצוות לרמב"ם, לא תעשה רמו, שדילג על המילים 'בחמשה לוויין'. רש"י, בפירושו למקבילה בבבלי, בבא מציעא קיא ע"א, הסביר את הגרסה 'בחמשה' במניין כפול של 'לא תעשק' המוזכר גם

מש' בל תעשק, ולא תגזל, ולא תלין פעלת שכיר, ביומו תתן שכרו, ולא תבא עליו השמש כי עני הוא [...] מאחריך – ולא מאחריים. 5 או מגרך – זה גר צדק. 117 מל' שעובר עליו בשני לויין. ור' יוסי בר' יהודה¹¹⁹ אף¹²⁰ מש' בל תעשק. בשעריך¹²¹ – ולא ב>>>רושלם. אין¹²² לי אלא שכר אדם, שכר בהמה שכר כלים מנ', ת"ל אשר בארצך – כל שבארצך. 10 מל' שעו' עליו בשני לויין. בר' יוסי בר' יהודה¹²⁴ משם בל תעשק.¹²⁵

אפשייין ציין כי נוסח כ"י ר בשו' 8–10 'בשעריך [...] בל תעשק' הוא תוספת, והעיר באשר לחלקה השני של התוספת, בשו' 10, 'וכל זה כבר שנוי לעיל!'¹²⁶ כמו כן כתב שם: 'אצל ר"ה "וגרך זה גר אוכל נבילות בשעריך ולא בירושלים", זו כנראה בניגוד לברייתא שבב"מ [שבבבא מציעא] קיא רע"ב וספרי שלנו'.

פינקלשטיין הדפיס באותיות קטנות את הדרשות מהמילה 'בשעריך' ואילך. בפנים מהדורתו קבע את הנוסח 'בשעריך זה גר תושב', על פי מדרש הגדול לדברים ובניגוד לכל עדי הנוסח של הספרי. כמו כן השמיט את המשפט בשו' 10. בחילופי הנוסחאות ציין לחסרונות בכתבי היד שעמדו לפניו, ובהערותיו כתב:

-
- בווי' יט 13. הראב"ד (בשיטה מקובצת) פירש כי מנה את העשה בכלל הלאוויין. וראה: ליברמן, תוספתא כפשוטה (לעיל הערה 34), בבא קמא, עמ' 228. ליברמן דן שם בשני הפירושים וציין דוגמה נוספת לתופעה של מניין העשה בכלל הלאוויין (אומנם שלא כדבריו כ"י במ אינם 'משובחים' אלא משופעים בתקינים, ראה: כהנא, אקדמות [לעיל הערה 1], עמ' 12–19, 92–96).
- 117 כך בכל עדי הנוסח הישירים ומדרש הגדול לדברים. הת 'מגרך – זה גר אוכל נבילות', כנראה בהשפעת המקבילה בבבלי.
- 118 זר' רק ר. בשאר העדים ר'.
- 119 כך רק ר (וכן הוא בכ"י ר להלן שו' 9). בשאר העדים נוסף כאן 'אומר' או קיצוריו. לתופעה של השמטת אומר ראה: כהנא, ספרי במדבר (לעיל הערה 1), עמ' 1408, הערך 'אומר (חסרונו)'.
- 120 רחמם אף'. אדטל חסר אף'. בכ"י ב חסרות המילים 'אף מש' בל תעשק', וגרסתו ר' יוסי בר' יהודה או' בשעריך ולא בירושלם' היא גרסה משובשת חסרת מובן.
- 121 הדרשה 'בשעריך ולא בירושלים' מתועדת בכ"י רבהמנת. בעדים אדחטל היא חסרה.
- 122 המשפט 'אין לי [...] תעשק' בשו' 9–10 מתועד בכ"י רבמ. בעדים אדחטל הוא חסר. לדעת פינקלשטיין גם ר' סולימאן אוחנא גרס משפט זה בספרי, אך בפירושו דן ר' סולימאן אוחנא בהרחבה בבבלי, ואי אפשר להסיק מדבריו מה היה נוסח הספרי שעמד לפניו. גם מהפרפרזה של פ אי אפשר להסיק מה הייתה גרסתו בספרי.
- 123 ר' בר' יוסי' = ור' יוסי (על חילוף בי"ו ווי"ו ראה: אפשטיין, מבוא לנוסח [לעיל הערה 1], עמ' 1223–1226). במ ר' יוסי'.
- 124 כך בכ"י ר. בכ"י במ נוסף כאן קיצור של המילה 'אומר', וראה לעיל הערה 119.
- 125 ר' משם בל תעשק. מ' משום בלא תעשוק. ב' משום בלא תעשה'.
- 126 אפשטיין, מבואות לספרות [לעיל הערה 1], עמ' 723, סעיף 31.

אמנם נראה שכל הברייתא 'בשעריך' וכו' עד 'שבארצך' נוספה מגליון ואינה מעיקר הספרי. וראיה לזה שהדרשה על המלה 'בארצך' באה אחרי הדרשה על 'בשעריך' בהיפך מן הכתוב 'בשעריך בארצך' [צ"ל: 'בארצך בשעריך']. ועוד שלאחר הברייתא הזאת נכפל עוד הפעם המשפט 'מלמד' וכו' עד 'ר' יוסי בר' יהודה אומר משום בל תעשוק' כמבואר בשנויי נסחאות. ואי אפשר לבאר שר' יוסי בר' יהודה חלק אגר ואותה מחלוקת עצמה הכפיל גם אצל שכר בהמה וכלים שאינם דומים לענין גר כלל. אלא ודאי שהמעתיק הכניס ברייתא מגליון אל תוך הספרי, ומפני שהיה כתוב על הגליון לא ידע את מקומה לפני ברייתא זו של 'מלמד שעובר' או לאחריה, ולכן הוכרח לשנות ברייתא זו שתי פעמים.

אכן הנוסח 'בשעריך ולא בירושלם' קשה, כפי שהעיר רבנו הלל (על פי ה'): 'בשעריך ולא בירושלם' – קשיא לי בשעריך הוא דלא תעשוק, הא בירושלם תעשוק? (ותירץ בעזרת הגהה על פי הבבלי). אולם העובדה שהדרשה 'בשעריך ולא בירושלם' מתועדת נוסף על כתבי היד המערביים רבהמת גם בנ המזרחי, שאינו כולל הערות גיליון, מורה שאין היא הערת גיליון. הספרי, פיסקא רנט, עמ' 282, שו' 8–11 שונה בקשר לכתוב 'לא תסגיר עבד אל אדניו אשר ינצל אליך מעם אדניו. עמך ישב בקרבך במקום אשר יבחר באחד שעריך בטוב לו לא תוננו' (דב' כג 16–17):

אשר ינצל אליך מעם [אדניו] – לרבות גר תושב [...]

בשעריך – ולא בירושלם. כשהו אומר באחד שעריך שלא יהא גולה מעיר לעיר.

דרשה זו על גר תושב מובנת על רקע ההלכה האמורה בירושלם 'ואין נותנין בתוכה מקום לגר תושב'.¹²⁷ נראה אפוא כי הדרשה 'בשעריך ולא בירושלם' הבאה בפיסקא רנט בקשר למצוות 'לא תסגיר', הועברה לפיסקא רעז, הדנה במצוות 'לא תעשוק'. הד אפשרי לדבר הוא שילובה על ידי עורכי הספרי (בעריכה משנית?) שלא במקומה, בשו' 8, בין הדרשה על מספר הלאווין שעובר העושק שכר שכיר, בשו' 6–7, לדרשה על מספר הלאווין שעובר העושק שכר בהמה וכלים, בשו' 8–10.

ושמא יש לשקול את האפשרות שעורך הספרי לא רצה לכלול את הדרשה 'בשעריך' – זה גר תושב' או 'בשעריך' – זה גר אוכל נבילות',¹²⁸ כפי שנאמר בברייתות המקבילות במדרש

127 כמפורש בתוספתא, נגעים ו, ב (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 625); אבות דר' נתן, נו"א לה (מהדורת שכטר, עמ' 104). ראה הערות פינקלשטיין שם וביתר פירוט: ש' ליברמן, תוספתא ראשונים: פירוש מיוסד על כתבי יד התוספתא וספרי ראשונים ומדרשים בכתבי יד ודפוסים ישנים, ג, ירושלים תרצ"ז–תרצ"ט, עמ' 191; והשווה: שם, ב, עמ' 128. וראה עוד: 'מיכן אמרו אין מושיבין גרים לא בירושלם ולא בספר ולא בעיר שיש בה גוים אלא בעיר שכולה ישראל' (מדרש תנאים, כג 17, עמ' 149).

128 גר אוכל נבילות הוא גר תושב. הגדרה זו נוצרה מחמת הסתירה בין הפסוק 'וכל נפש אשר תאכל נבלה וטרפה באורח ובגר וכבס בגדיו ורחץ במים וטמא עד הערב וטהר' (וי' יז 15), לפסוק 'לא תאכלו כל נבלה לגר אשר

הגדול לדברים (על פי המכילתא?) ובבבלי, בבא מציעא קיא ע"ב, 129 משום שסבר שדינו של גר תושב הוא כאחרים, כלומר כגוי, שאין עוברים עליו כלל ב'לא תעשק', כמפורש בדרשת הספרי כאן שו' 5. וכן הוא בדרשה בירושלמי, בבא מציעא ט, יד (יב ע"ב; טור 1236, שו' 45) לפסוק בווי' יט 13: 'לא תעשק את רעך – פרט לגר תושב'.¹³⁰ כל זאת בהתאם לתפיסה הרווחת בספרי דברים ובדברי ר' עקיבא, המפלה לרעה את גר תושב ומשווה את דינו לגוי גם בהלכות אחרות.¹³¹ לעומתו שונה מדרש הגדול לדב' כד 14 (מהדורת פיש, עמ' תקמח, שו' 5–8 [מדרש תנאים, עמ' 159, שו' 2–3]): 'מאחיק – ולא מאחרים. או מגרך אשר בארצך – זה גר צדק. בשעריך – זה גר תושב. יש בו משום ביומו תתן שכרו אבל אינו עובר עליו בלא תעשק'. אפשר שדרשתו על 'בשעריך', המרבה גר תושב, לקוחה ממכילתא דברים,¹³² ואם כך הוא, לפנינו הד נוסף לתפיסת האסכולה דבי ר' ישמעאל, שיחסה לגר תושב היה מפלה פחות מזה של האסכולה דבי ר' עקיבא.¹³³

מדרשת הספרי בשו' 6' או מגרך – זה גר צדק. מלמד שעובר עליו בשני לוי' וכו', משתמע לכאורה שהעושק גר צדק עובר בשני לאווין. אך קשה מאוד להניח שגר צדק הופלה לרעה בהשוואה לישראל, שהעושק אותו עובר בחמישה לאווין, כאמור בדרשת הספרי לעיל שו' 1–4. נראה שהדרשה 'מלמד שעובר עליו בשני לוי' וכו' אינה עוסקת בגר צדק אלא בישראל, ושעורך הספרי שילב כאן שני מקורות, וכך נוצר הקושי בדרשה, וראה על כך עוד להלן.

בשעריך תתננה ואכלה או מכר לנכרי כי עם קדוש אתה לה' אלהיך' (דב' יד 21). ואכן בדרשת ספרי דברים לפסוק זה בפיסקא קד, עמ' 163, נכתב: 'לגר אשר בשעריך – מלמד שניתנה במתנה לגר תושב, ועיין שם בהמשך. וכן תרגמו אונקלוס והניאופיטי. והשווה: א' גיגור, קבוצת מאמרים, ורשה תר"ע, עמ' 154.

129 הברייתות מובאות שם כהמשך לדרשות 'מאחיק' ו'או מגרך', כפי שהוא בספרי! גם בירושלמי, בבא מציעא ט, יג (יב ע"ב; טור 1236, שו' 35–36) דורשים את 'מאחיק' ו'מגרך' בדומה לספרי, אך המשך הפסוק נדרש באופן שונה: 'בארצך – לרבות הבהמה והעבדים. בשעריך – לרבות המטלטלין'. לריבוי אחר של שכר בהמה, כלים וכן קרקעות ראה: ספרא, קדושים פרשה ב, י (מהדורת וייס, דף פח ע"ד).

130 בהתאמה לתפיסה ש'גר תושב הרי הוא כגוי לכל דבר', כאמור בירושלמי, יבמות ה, א (ח ע"ד; טור 865, שו' 17) ומקורות נוספים.

131 ראה על כך: מ"י כהנא, מפני תיקון העולם: תלמוד בבלי מסכת גיטין פרק רביעי, ירושלים תש"ף, עמ' 350–352.

132 דרשה בלשון זה אינה מתועדת במקור תלמודי אחר. אומנם בתוכנה היא דומה לדרשת הברייתא בבבלי, בבא מציעא קיא ע"ב: 'בשעריך – זה גר אוכל נבלות', אך ההמשך בבבלי שם שונה, עיין שם. לשון מדרש הגדול לדברים, 'אינו' עובר עליו בלא תעשק, שגור מאוד בספרות התנאים במשנה, בתוספתא ובמדרשי התנאים משני הבתים. ייתכן שגם הדרשה הבאה במדרש הגדול לדברים, 'ביומו תתן שכרו – מצות עשה אחד שכר האדם ואחד שכר הבהמה ואחד שכר הכלים', מקורה במכילתא דברים. אולם בהחלט ייתכן שבעל מדרש הגדול לדברים הושפע כאן מלשון הרמב"ם במשנה תורה, הלכות שכירות יא, א, ה, עיין שם. שימוש של מדרש הגדול לדברים במכילתא כאן לא יצא אפוא מידי ספק.

133 ראה: כהנא, ספרי במדבר (לעיל הערה 1), עמ' 1298–1300; הנ"ל, מפני תיקון העולם (לעיל הערה 131), עמ' 351, הערה 18.

חסרונן של הדרשות שבשו' 8–10 בכ"י אדחטל נבע ככל הנראה מהשמטה מחמת הדומות מהמילים 'מש' בל תעשק' בשו' 6 עד המילים 'משם בל תעשק' בשו' 10.¹³⁴ הווי אומר, ככל הנראה אין לפנינו כפילות של מעתיק, כדעת אפשטיין ופינקלשטיין, אלא נוסח מקורי שנשתמר בעדי הנוסח האיטלקיים רבם, ואשר נשמט בכתבי היד האשכנזיים-צרפתיים של הספרי, כפי שקרה הרבה, וכן הוא בח, המייצג מסורת נוסח ספרדית. ודוק, בכ"י ר יש הבדל בין שתי ההיקרויות של דברי ר' יוסי בר' יהודה. בהלכה הראשונה, העוסקת כאמור בעושק שכר אדם מישראל ולא דווקא בגר צדק, גורס כ"י ר: 'מלמד שעובר עליו בשני לוי'. ור' יוסי בר' יהודה אף משם בל תעשק, ואילו בהלכה השנייה, העוסקת בעושק שכר בהמה וכלים, גורס כ"י ר: 'מלמד שעובר עליו בשני לוי'. בר' [ור'] יוסי בר' יהודה משם בל תעשק'.¹³⁵

לגופם של דברים, לפי מסורת הספרי בשו' 6 ו-10, תנא קמא ור' יוסי בר' יהודה חלוקים על הדרשה הסתמית בתחילת הפיסקא בספרי שהכובש שכר שכיר עובר משום המישה לאווי. דעתו של ר' יוסי בר' יהודה שיש הבדל במספר הלאוויין בין העושק שכר אדם ובין העושק שכר בהמה וכלים, מתועדת גם בברייתות בתוספתא, בבא מציעא י, ד (מהדורת ליברמן, עמ' 117), ובבבלי, בבא מציעא קיא ע"ב. הברייתות בתוספתא ובבבלי נוקטות את מסורת הספרי לפי כ"י ר, שלדעת ר' יוסי בר' יהודה העושק שכר בהמה וכלים עובר משום בל תעשוק בלבד. עם זאת הן חלוקות על מסורת הספרי בנושאים אחרים, ואין כאן מקום להאריך בכך. מכל מקום נראה שבדרשה זו – כמו בהרבה דרשות אחרות – שמר רק כ"י ר על נוסחו המקורי של הספרי, ואילו מהציטוט החלקי של נאפשר להסיק שנוסח הספרי 'בשעריך ולא בירושלם' אינו תוספת מאוחרת אלא נוסח מקורי בספרי, שכנראה משקף העברה טכנית מפיסקא רנט.

2. בתיאור הסימנים להוספות מדבי ר' ישמעאל בספרי דברים כתב אפשטיין: 'ויש בהוספות טרמינולוגיה של בית ר' ישמעאל: מגיד, שומע אני, למה נאמר';¹³⁶ וכן: 'ואמנם כבר ראינו למעלה (עמ' 707, 711 ולהלן) שהרבה "מגיד" ו"שומע אני" ו"למה נאמר", שישנם אצלנו בספרי, אינם באמת בכ"י ר' והם לקוחים באמת מדבי ר'".¹³⁷ נוסף על הדרשות שדן בהן בפירוט, ערך רשימת קטעים 'חשודים ב"מגיד"' ו'חשודים ב"שומע אני"'.¹³⁸ כמו כן איתר תוספות על פי שמות חכמים. כדוגמה בעלמא ראה פיסקא עה, עמ' 140, שו' 20–22:

134 או מהשמטה מ'ר' יוסי בר' יהודה' בהלכה הראשונה עד 'ר' יוסי בר' יהודה' בפעם השנייה, שאולי יכולה לבאר את חילופי הנוסחאות במציאותה או בהיעדרה של המילית 'אף' בדברי ר' יוסי בר' יהודה, ראה לעיל הערה 120. ואומנם הפרשנים המסורתיים, שעמד לפנייהם נוסח הדפוס, העירו שהדרשה קטועה, ושיש להשלימה על פי המקבילה בבבלי. ראה למשל בפירושי ר' סולימאן אוהנא, ר' דוד פארוו ומאיר איש שלום. הבדל זה לא נשתמר בכ"י מ, הגורס בשני המקומות 'אף משום בל/בלא תעשוק' (רעו כ"י ב שובש בפעם הראשונה, ראה לעיל הערה 120).

136 אפשטיין, מבואות לספרות (לעיל הערה 1), עמ' 711.

137 שם, עמ' 718.

138 שם, עמ' 717.

אך כאשר יאכל את הצבי ואת האיל – ר' אליעזר הקפ"ר¹³⁹ ברבי אומר וכי מה בא הכתוב ללמדנו בין צבי לאיל. אלא הרי זה בא כמלמד ונמצא למד.¹⁴⁰ מה בהמה בשחיטה אף חיה בשחיטה, אבל עוף אינו אלא מדברי סופרין.

אפשטיין כתב: 'ר' אלעזר הקפ"ר אינו נזכר כלל בדבי ר"ע [ר' עקיבא], אבל נזכר בדבי ר"י [ר' ישמעאל]. ואין ספק שגם זה נוסף כאן מדבי ר"י.¹⁴¹ אפשר להוסיף על דברי אפשטיין שגם המונח 'הרי זה בא ללמד ונמצא למד' אופייני לדבי ר' ישמעאל.¹⁴² מנגד המונח 'וכי מה בא הכתוב ללמדנו' ייחודי לספרי דברים, ומופיע רק בו 10 פעמים. אולם דרשה זו מתועדת נוסף על כל העדים המערביים (ראבדהטלמפ) גם בנ המזרחי. הווי אומר, אין סיבה לחשוד שזו תוספת, וככל הנראה היא שולבה בספרי על ידי העורך.

מונחים מדבי ר' ישמעאל וכן שמות חכמים מובהקים מדבי ר' ישמעאל, כגון ר' יאשיה, ר' יונתן ואבא חנן בשם ר' אליעזר, עשויים לסייע באיתור תוספות מדבי ר' ישמעאל כשהם מצטרפים לנתונים אחרים, כחסרון התוספת במקצת כתבי היד, הבדלים בין עדי הנוסח במקום שילובה של התוספת, נוסחה המקוטע ועוד. אולם לדעתי אין אפשרות להכריע שמקורה של דרשה בתוספת מאוחרת על פי מונחים ושמות החכמים כקריטריון יחיד,¹⁴³ שהרי מדרשי התנאים אינם שומרים על עקיבות מינוח מוחלטת. כמו כן מדרשי התנאים אינם כוללים רק חומר מבית המדרש שלהם, ומדי פעם שילבו עורכי המדרשים עצמם גם חומר מבית מדרש אחר, המובא לעיתים בשם חכמים מובהקים של אסכולה אחרת. כך למשל שולבו במכילתא דר' שמעון בן יוחאי, מדבי ר' עקיבא, מונחים ושמות חכמים האופייניים לדבי ר' ישמעאל,¹⁴⁴

139 כך, ר' אליעזר הקפ"ר, בכ"י ראג, וכן הוא בכתובת משקוף בית מדרשו שנמצא בדבורה בגולן ובמקומות ספורים בספרות חז"ל. ראה: כהנא, ספרי במדבר (לעיל הערה 1), עמ' 1434, הערך 'ר' אליעזר/אלעזר הקפ"ר'. בשאר העדים (בדטלמפ) 'ר' אלעזר הקפ"ר'.

140 נוסח המונח 'הרי זה בא כמלמד ונמצא למד' מתועד כאן בכ"י רג. להיקריות נוספות של נוסח זה או כיוצא בו ראה: כהנא, ספרי במדבר (שם), עמ' 958, הערה 25. בעדים האחרים (אבדהטלמפ) מובא המונח 'הרי זה בא ללמד [ד: ללמדנו] ונמצא למד', שהוא המונח השגור במדרשי התנאים ובבבלי.

141 אפשטיין, מבואות לספרות (לעיל הערה 1), עמ' 716, סעיף כו. בהערה 63 שם הוסיף: 'עייין מ"ת [עמ' 53, חולין כח א'. אולם מדרש הגדול לדב' יב (עמ' רסב, שו' 8–12] מדרש תנאים, עמ' 53, שו' 20–24] מצטט את המקבילה בבבלי, חולין כח ע"א ולא את מכילתא דברים.

142 הוא מתועד במדרשים מדבי ר' ישמעאל 10 פעמים, ורק פעמיים במדרשים מדבי ר' עקיבא – נוסף על הספרי כאן גם מכילתא דר' שמעון בן יוחאי יג 21 (מהדורת אפשטיין–מלמד, עמ' 47, על פי מדרש הגדול).

143 על ראיות נוספות לתוספות שהביא אפשטיין רק על פי מונחים האופייניים לדבי ר' ישמעאל, ושדומה כי יש לדחותן, ראה להלן נספח ב, מס' 11 ('למה נאמר לפי שנאמר'); מס' 24 ('כיצד יתקיימו שני כתובים הללו'); מס' 35 ('או אינו אלא [...] אמרת'); מס' 37 ('הא אין עליך לדון כדון האחרון אלא כדון הראשון'); מס' 41 ('מופנה להקיש גורה שווה'). הוא הדין לראיה שהביא מהזכרת התנא ר' חנינה, ראה נספח ב, מס' 4.

144 ראה: כהנא, מכילתא דרשב"י (לעיל הערה 113), עמ' 508–511.

והדרשות מדבי ר' עקיבא שולבו במכילתא דר' ישמעאל¹⁴⁵ ובספרי במדבר, ¹⁴⁶ שהם מדבי ר' ישמעאל.

הוא הדין גם בספרי דברים. למשל בכ"י וטיקן ebr. 32 (ר) בקטעים ההלכתיים (פסקאות נה–שג, עמ' 122–322), בלי התוספות מגיליונות, המונח 'מלמד' מתועד ב־98 היקרויות, ואילו המונח 'מגיד' מתועד ב־18 היקרויות,¹⁴⁷ הווי אומר 85 אחוז 'מלמד', 15 אחוז 'מגיד';¹⁴⁸ המונח 'יכול' מתועד 175 פעמים (97 אחוז), ולעומתו 'שומע אני' או 'שומעני' מתועד 6 פעמים¹⁴⁹ (כ־3 אחוזים), שכולן מצוטטות גם בעדים מזרחיים; המונח 'לרבות' מתועד 79 פעמים (86 אחוז), ולעומתו המונח 'להביא' מתועד 13 פעמים (14 אחוז), 8 מהן גם בעדים מזרחיים; המונח 'פרט ל' מתועד 79 פעמים (96 אחוזים), ואילו המונחים 'להוציא' ו'להוציא' מתועדים 3 פעמים (כ־4 אחוזים), שכולן מצוטטות גם בעדים מזרחיים. פעם אחת שנויה בספרי דברים דרשה הכוללת מונח יחידאי של אסכולת של ספרי זוטא.¹⁵⁰

זאת ועוד, לעיתים כלל אפשיין ברשימת התוספות דרשות שהורכבו לדעתו משני מקורות שונים.¹⁵¹ עובדה זו ממחישה כי הוא לא הקפיד להבחין בדיוניו בספרו 'מבואות לספרות התנאים' בין תוספות מאחרות, שנוספו בתהליך המסירה בימי הביניים, ובין מקורות שונים ששולבו בתהליך העריכה הקדומה של המדרשים. להלן בנספח ב רוכזו 53 קטעים שפינקלשטיין ואפשיין שיערו שהם תוספות ללא ביסוס מספק.

145 ראה למשל: כהנא, מדרשי הלכה (לעיל הערה 3), עמ' 36, הערה 151.

146 ראה: כהנא, ספרי במדבר (לעיל הערה 1), עמ' 1431, הערך 'ספרי במדבר': 'העברות אפשריות מדבי ר' עקיבא, כולל המדרש האבוד לספר במדבר'.

147 15 מהן נשתמרו גם בעדים המזרחיים – קטעי גניזה, קטעים תימניים ונ – שאינם כוללים הערות גיליון (עמ' 125, שו' 12; עמ' 135, שו' 10; עמ' 136, שו' 3; עמ' 139, שו' 17; עמ' 141, שו' 3; עמ' 167, שו' 9; עמ' 174, שו' 6; עמ' 181, שו' 3; עמ' 182, שו' 1; עמ' 207, שו' 13; עמ' 216, שו' 8; עמ' 229, שו' 7; עמ' 243, שו' 3; עמ' 280, שו' 12; עמ' 290, שו' 7; עמ' 293, שו' 4; עמ' 311, שו' 12).

148 השווה לנתונים בשאר המדרשים: מ"י כהנא, המכילתות לפרשת עמלק: לראשונותיה של המסורת במכילתא דרבי ישמעאל בהשוואה למקבילתה במכילתא דרבי שמעון בן יוחי, ירושלים תשנ"ט, עמ' 339, הערה 12. במכילתא דר' שמעון בן יוחאי בקטעי גניזה בפרשות ההלכתיות נתונים דומים: 71 'מלמד' לעומת 10 'מגיד', כלומר 88 אחוז 'מלמד' לעומת 12 אחוז 'מגיד' (בנתונים על ספרי דברים שם לא הובאו בחשבון הערות הגיליון ומכאן הפערים בין הנתונים שם וכאן). לעומת זאת במדרשים מדבי ר' ישמעאל בקטעים ההלכתיים תוצאה הפוכה: מכילתא דר' ישמעאל 71 'מגיד' לעומת 3 'מלמד' (כ־4 אחוז); ספרי במדבר בקטעים ההלכתיים 131 'מגיד' לעומת 9 'מלמד' (כ־6 אחוז). כלומר דבי ר' ישמעאל אחידים יותר במונחים אלה.

149 עמ' 202, שו' 9; עמ' 204, שו' 8; עמ' 238, שו' 1; עמ' 280, שו' 3; עמ' 281, שו' 9; עמ' 292, שו' 5.

150 ראה: כהנא, ספרי זוטא דברים (לעיל הערה 106), עמ' 107–108. למקורות בספרי דברים שכנראה שולבו על פי מקורות מדבי ר' ישמעאל ראה למשל להלן נספח ב, מס' 11, 12, 13, 17, 18, 35, 41, 42.

151 ראה להלן נספח ב, מס' 4, 11, 12, 13, 17, 18, 35, 42, 50.

ה. סיכום ומסקנות

בנספח א למאמר זה רוכזו 91 תוספות בספרי דברים – 9 מהן בפיסקאות א–גד, בקטעים שרובם אגדיים, ו־82 בפיסקאות נה–שג, שמדבי ר' עקיבא, ושעניינן המרכזי הלכתי. תוספת אחת מתועדת הן בחלק האגדי (מס' 6) והן בחלק ההלכתי (מס' 18), ועובדה זו עשויה ללמד על מכנה משותף לתוספות בחלקים השונים של ספרי דברים.¹⁵² רובן המכריע של התוספות, 75 במספר, מקורן במכילתא דברים, כפי שעולה מהימצאותן בשלמותן או בחלקן בקטעי גניזה של מכילתא דברים או בצ'יטוי מכילתא דברים במדרש הגדול לדברים וכן משמות חכמים מובהקים מדבי ר' ישמעאל הכלולים בהן. כמה תוספות מקורן כנראה בתלמוד הבבלי (מס' 1, 9 ואולי גם 42), ותוספת אחת מקורה כנראה בהגדה של פסח (מס' 90). מקורן של 13 תוספות אינו ידוע¹⁵³ – אפשר שבשתיים מהן הובאה פרפרזה של המשנה (מס' 11, 58, וראה גם 63), ובאחת מהן (מס' 8) מפורש שמקורה 'בסוף מדרש האיזינו' (שלא הגיע לידינו); אולם הדעת נותנת שרוב התוספות הללו מקורן בקטעים ממכילתא דברים שלא הגיעו לידינו. עם זאת מובן שאין להוציא מכלל אפשרות שתוספות אחדות מקורן קדום יותר. דברים אלה אמורים במיוחד באשר לתוספות הסמוכות מס' 5, 6, שלפניהן נכתב בכתב היד שעמד לפני רבנו הלל 'תוספת', ושאחת מהן (מס' 5) מובאת גם בקטע גניזה מזרחי; והן אינן מתועדות במקורות אחרים, כולל מדרש הגדול לדברים. מכל מקום ברי שרוב התוספות הן מאוחרות, מעשי ידי סופרים בימי הביניים, אשר השלימו פה ושם את דרשות הספרי מדבי ר' עקיבא על פי המדרש המקביל מדבי ר' ישמעאל, בדומה לתוספות מדבי ר' ישמעאל ששילבו סופרי ימי הביניים בספרא. אומנם בספרא תוספות מעטות, רובן ארוכות, המתייחסות לפסוקים שלא נדרשו בספרא, ואילו בספרי דברים תוספות רבות, רובן קצרות יחסית, ובהן דרשות חלופיות לדרשות שהובאו בספרי גופו.

כאמור רוב עדי הנוסח המזרחיים אינם כוללים תוספות. דרש המזהיר התימני (ג) נקי לחלוטין מתוספות בכל 44 הקטעים שמצוטטות בהם דרשות הכוללות תוספות בעדים המערביים. הוא הדין בעדים מזרחיים אחרים הכוללים מספר קטן יותר של דרשות שיש בהן תוספות בעדים המערביים: עותק ה בגניזה (ג⁵) – 20 קטעים, עותק ז בגניזה (ג⁷) – 9 קטעים, עותקי הגניזה ג (ג³), ו (ג⁶), ח (ג⁸) – קטע אחד, שני העותקים התימניים (ו⁴ ו¹⁴) – 3 קטעים. ר' שמריה הכהן, שפעל במיוחד במצרים, ציטט ב'כתאב אלתופאחה'¹⁵⁴ שתי דרשות ללא התוספות שנוספו בעדים אחרים, ור' דוד העדני ציטט במדרש הגדול 10 דרשות מהספרי ללא תוספות.¹⁵⁵ היוצא היחיד

152 ראה על כך לעיל סעיף ב, 1.

153 ראה להלן נספח א, מס' 4, 5, 6, 8, 11, 21, 22, 36, 42, 58, 72, 89, 91.

154 כ"י אוקספורד, בודליאנה 115 Huntington (נויבאואר 1009).

155 בדרשות רבות אחרות הוא מצטט ישירות מן המכילתא, אם כי במקרים ספורים קשה להוכיח זאת בוודאות.

מכלל זה הוא עותק ט בגניזה (ג³), המצטט דרשה אחת בלי תוספת¹⁵⁶ ודרשה אחת עם תוספת,¹⁵⁷ וכאמור אין להוציא מכלל אפשרות שתוספת זו, שנכתב עליה בכתב היד של רבנו הלל 'תוספת', היא אכן תוספת אגדית קדומה. גם בעותק יג בגניזה (ג¹³) מצוטטת תוספת אגדית אחת,¹⁵⁸ אך כתיבת היד של עותק זה ספרדית, ובניגוד לשאר עותקי ספרי דברים בגניזה הקהירית נשתמר בו סימן החלוקה 'סליק פסוקא',¹⁵⁹ ואפשר שמקורו לא במצרים. מנגד התוספות בספרי דברים מתועדות בכל רחבי הפזורה המערבית: איטליה,¹⁶⁰ ביוניץ,¹⁶¹ אשכנז-צרפת,¹⁶² פרובנס,¹⁶³ ספרד,¹⁶⁴ האימפריה העות'מאנית¹⁶⁵ ואלג'יריה.¹⁶⁶

התוספות הרבות ביותר נשתמרו בפירושי רבנו הלל (ה), שציטט בפירושו 59 תוספות (עליהן יש להוסיף בוודאי תוספות שהיו לפניו, אך הוא לא ראה צורך לפרשן). אחריו כ"י לונדון Add. 16.406 (ל) – 57 תוספות; כ"י וטיקן 32 ebr. (ר) – 53 תוספות; ילקוט שמעוני (ט) – 48 תוספות (מתוך 76 דרשות שציטט הכוללות תוספות); הדפוס (ד) – 48 תוספות; הפירוש בכ"י מנטובה 36 ebr. (ת) – 36 תוספות;¹⁶⁷ כ"י ברלין Or. Qu. 1594 (ב) ומדרש חכמים (מ) – 12 תוספות כל אחד; ילקוט תלמוד תורה (ח) – 8 תוספות (מתוך 56 דרשות שציטט הכוללות תוספות); פירוש ר' סולימאן אוחנא (ס) – 8 תוספות;¹⁶⁸ הפירוש המיוחס לר' אברהם בן דוד (צ [שהוא קצר בהרבה מפירושי רבנו הלל]) – 7 תוספות; מדרש לקח טוב (פ) – 6 תוספות; כ"י ניו יורק Ms. 9640 (ץ) – 4 תוספות (מתוך 8 דרשות שציטט הכוללות תוספות). בשאר עדי הנוסח העיקפים יש פחות משלוש תוספות.

טיבם היחסי של עדי הנוסח המערביים ומשפחותיהם משתקפים גם מן התוספות שנוספו להם. בכ"י וטיקן 32 ebr. (ר), בכיר עדי הנוסח של הספרי גופו, נשתמר נוסח עדיף¹⁶⁹ ולעיתים

156 ראה לעיל סעיף ב, 2.

157 ראה לעיל סעיף ב, 1.

158 ראה נספח א, מס' 3.

159 ראה: כהנא, אוצר (לעיל הערה 3), עמ' 105.

160 כ"י רבב'מןק, ר' יצחק בר' מלכי צדק.

161 פירוש רבנו הלל (ה) ומדרש לקח טוב לר' טוביה בר' אליעזר (פ).

162 כ"י אדטל, הפירוש בכ"י מנטובה (ת), הפירוש המיוחס לראב"ד (צ), ר' שמשון משניץ, ר' מאיר בר' יקותיאל מרוטנבורג בעל 'הגהות מיימוניות', תוספות, מרדכי והרוקח.

163 ר' יצחק בן אבא מארי בעל 'העיתור' ור' מכיר בן אבא מארי מחבר ילקוט המכירי (כ).

164 ר' יעקב בר' חננאל סקילי בילקוט תלמוד תורה (ח), הליקוט בכ"י אוקספורד Mich. 410 (ז), רמב"ן, ר' שלמה בן אברהם אבן אדרת (רשב"א), רבנו אשר בן יחיאל (רא"ש), ר' נסים גירונדי (הר"ן), ר' וידאל דה טולוזא בעל 'מגיד משנה', ר' שם טוב אבן גאון בעל 'מגדל עזו', ספר שער כתרי אותיות.

165 ר' אליהו מזרחי (רא"ם), ר' אברהם די בוטון בעל 'לחם משנה'.

166 רשב"ץ.

167 ויש להביא בחשבון את הדילוג הגדול בכתב היד מפיסקא סח לפיסקא קיט.

168 הכוונה רק לתוספות שאינן בדפוס, שאותו הגיה.

169 ראה למשל: מ' כהנא, 'מעלת ישיבת ארץ ישראל במכילתא דברים', תרביץ, סב (תשנ"ג), עמ' 507–508,

אף מורחב של התוספות,¹⁷⁰ והן משולבות בו לא אחת במיקומים צורמים במיוחד¹⁷¹ ובצורה פגומה,¹⁷² וכל אלה מקילים לזהותן כתוספות. הויקה ההדוקה בין כ"י ר לפירוש רבנו הלל (ה) ניכרת אף היא בתוספות רבות המתועדות רק בהם, ובמיקומן של תוספות אחרות המתועדות גם בעדים אחרים. גם הקשר ההדוק של עדי הנוסח הצרפתיים דל והמכנה המשותף של הענף הצרפתי-האשכנזי בעדים אדטל, ניכרים מן התוספות הרבות שנוספו רק בהם. הוא הדין גם לענף האיטלקי המאוחר של כ"י במ, המשתקף ממספר תוספות המתועדות רק בהם ובשרידיים המועטים של בני משפחתם הקרובה בכ"י אסטנזה (ב'¹⁷³) ובעותק ב של הספרי בכ"י ג.¹⁷⁴ רק תוספות מעטות מתועדות בכל עדי הנוסח המערביים או ברובם;¹⁷⁵ רוב התוספות מתועדות רק באחד מענפי הנוסח או בשניים מהם אך לא בכלום. גם תדירות התוספות באותו כתב יד או באותה משפחה משתנה. למשל בחלקיו הראשונים של הספרי עד סוף פרשת שופטים מצטיין כ"י וטיקן ebr. 32 בשפע תוספות, שרבות מהן אינן מתועדות בעדים ישירים אחרים. לעומת זאת מתחילת פרשת כי תצא למלחמה עד אמצע פרשת מוציא שם רע (פיסקאות ריא–רל) אין כלל תוספות בכ"י וטיקן ebr. 32, אך בענף הצרפתי-האשכנזי בעדים אדטל מתועדות 16 תוספות. ככל הנראה מלמדים נתונים אלה שמקור רוב התוספות אינו בגיליונות של אב טקסט מערבי קדמון, ומטים את הכף להשערה – המפתיעה לכאורה – שתוספות רבות שולבו באופן עצמאי בכמה אבות קדומים של ענפי הנוסח.

מה הסיבה להבדל העקיב בין עדי הנוסח המזרחיים, שאינם כוללים תוספות בספרי דברים, ובין עדי הנוסח המערביים, המשופעים בתוספות? אפשר שהתשובה על כך היא אופי הלימוד הפעיל של חכמי המערב, 'שהורגלו להעביר, להשלים ולהתאים באופן מכני מקור אחד על פי מקבילותיו', 'ולא נרתעו מלהעביר מחיבור לחיבור וממסורת למסורת, עד שהחיבורים כולם היו כקורפוס ספרותי אחד'.¹⁷⁶ דוגמה מובהקת להשלמות ולתיקונים על פי המקבילות בספרות

על אודות נוסחו הייחודי 'תבעו' = 'פנו והלכו, כמובנו של פועל זה באוגרית, ועל הנוסח המשותף לו ולכ"י א' והגיעו לפטלוס', כלומר לעיר עכו (Ptolemais).

170 ראה למשל להלן נספח א, מס' 10, 18, 33.

171 ראה למשל להלן נספח א, מס' 24, 30, 37, 64.

172 ראה למשל להלן נספח א, מס' 14, 15.

173 ראה עליו: כהנא, דפים מכתב יד חדש (רשימת סימני עדי הנוסח [לעיל עמ' 154]), עמ' 15–23.

174 ראה עליו: מ' כהנא, 'דפים ממדרשי ההלכה בגנוי נונאנטולה ומודינה', א' דוד וי' תבורי (עורכים), הגניזה האיטלקית, ירושלים תשנ"ח, עמ' סא–סט. לאילן היוחסין של עדי הספרי ראה: הנ"ל, אקדמות (לעיל הערה 1), עמ' 229–275 ובטבלה המסכמת שם, עמ' 276.

175 ראה להלן נספח א, מס' 5, 14, 49, 54.

176 י' זוסמן, 'שוב לירושלמי נזיקין', מחקרי תלמוד א (תש"ן), עמ' 91–92 והערה 160. וראה עוד: הנ"ל, 'מסורת לימוד ומסורת נוסח של התלמוד הירושלמי', מחקרים בספרות התלמודית: יום עיון לרגל מלאות שמונים שנה לשאול ליברמן, ירושלים תשמ"ג, עמ' 41–43; הנ"ל, 'שרידי ירושלמי כתב יד אשכנזי: לקראת פתרון חידת "ספר ירושלמי"', קובץ על יד, יב (תשנ"ד), עמ' 15–20; הנ"ל, 'ירושלמי כתב יד אשכנזי ו"ספר ירושלמי"', תרביץ, סה (תשנ"ו), עמ' 60–61. והשווה: י"מ תא שמע, 'ספרייתם של חכמי

המדרשית בכתב יד איטלקי אפשר למצוא בכ"י וטיקן, הספרייה האפוסטולית ebr. 60 של בראשית רבה, אשר בחלקו הראשון שולבו מקבילות מפסיקתא דרב כהנא, ויקרא רבה, מדרש עשרת הדיברות, קוהלת רבה, שיר השירים רבה ומדרש שמואל.¹⁷⁷

דא עקא, בספרא מתועדות השלמות על פי המדרש התנאי המקביל מדבי ר' ישמעאל לא רק בכתבי יד מערביים אלא גם בכתבי יד מזרחיים. כך הוא בכ"י וטיקן, הספרייה האפוסטולית ebr. 66 של הספרא, הכולל את ברייתא די"ג מידות של ר' ישמעאל, מכילתא דמילואים ומכילתא דעריות;¹⁷⁸ בקטע ז'נווה¹⁷⁹ ובעותקי הגניזה ח, יא, לו, הכוללים את ברייתא די"ג מידות;¹⁸⁰ בעותקי הגניזה ג, לא, לב, מג, הכוללים את מכילתא דמילואים,¹⁸¹ ובעותק א בגניזה, הכולל את מכילתא דעריות לפרשת קדושים.¹⁸² ושמא העובדה שהמדרש מדבי ר' ישמעאל לספר ויקרא אבד בתקופה קדומה¹⁸³ וככל הנראה כבר לא היה קיים במזרח בתקופת הגניזה, השפיעה על שילוב קטעים ממנו – במיוחד לפרשות שלא נדרשו בספרא גופו – בכתבי היד המזרחיים של הספרא. לעומת זאת מכילתא דברים נשתמרה במזרח,¹⁸⁴ ולכן לא ראו סופרי המזרח צורך להשלים קטעים ממנה בספרי דברים, ורק חכמי המערב וסופרי, שככל הידוע היום מכילתא דברים לא עמדה בפניהם, מצאו לנכון לשבץ תוספות ממנה בעותקי הספרי. ומובן שמידי ספק לא יצאנו.

-
- אשכנז בני המאה הי"א-י"ב, קרית ספר, ס (תשמ"ה), עמ' 298-309 ובנוסח מורחב: הנ"ל, כנסת מחקרים: עיונים בספרות הרבנית בימי הביניים, א: אשכנז, ירושלים תשס"ד, עמ' 21-42.
- 177 ראה: מ' כהנא, 'זיקת כתב-יד וטיקן 60 של בראשית רבה למקבילותיו', תעודה, יא (תשנ"ו), עמ' 17-60. וראה עוד שם, עמ' 55-56, תיאור כ"י לונדון של בראשית רבה, המשופע בהערות גיליון שנותרו בשולי עמודיו, מקצתן על פי מקבילות.
- 178 ראה תיאור: כהנא, אוצר (לעיל הערה 3), עמ' 62.
- 179 ראה: ד' רוזנטל, אוסף הגניזה הקהירית ב'נבנה, ירושלים תש"ע, עמ' 65-66.
- 180 ראה: כהנא, אוצר (לעיל הערה 3), עמ' 74-76, 86.
- 181 ראה: שם, עמ' 84, 87.
- 182 אומנם עותק א כתוב בכתבת יד ספרדית ולא מזרחית. ראה: שם, עמ' 66.
- 183 הד אפשרי לדבר אפשר למצוא בשילוב הברייתא די"ג מידות בפתחת הספרא כבר בתקופת הגאונים. ראה: כהנא, מדרשי הלכה (לעיל הערה 3), עמ' 84 והערה 403.
- 184 כפי שעולה משרידים של מכילתא דברים שנשמרו בקטעי הגניזה הקהירית. ראה תיאור שרידים משלושה עותקים וליקוט אחד: כהנא, אוצר (לעיל הערה 3), עמ' 108-111. מכילתא דברים גם הייתה בשלמותה בתימן לפני ר' דוד העדני, בעל מדרש הגדול שנתחבר במאה השלוש עשרה או במחצית הראשונה של המאה הארבע עשרה, וקטעים ממנה שרדו בתימן במאה הארבע עשרה או החמש עשרה (ראה: כהנא, אוצר [שם], עמ' 110), ולפחות חלקה עמד לפני מחבר דרש המזהיר במאה השש עשרה.

נספח א רשימת התוספות בספרי דברים

בנספח זה נעשה ניסיון לרכז את התוספות בספרי דברים על פי עיון במהדורת פינקלשטיין – הן בפנים והן בחילופי הנוסחאות – וכן בכתבי יד מערביים שלא עמדו בפני פינקלשטיין. בכל תוספת מוצגים עדי הנוסח שבהם היא מתועדת בצד עדי הנוסח שבהם היא חסרה, וכן הפניה לספרות המחקר שדנה בה – נוסף על פינקלשטיין – והמקור המשוער שממנה נלקחה. לעיתים נוספו ראיות עיקריות לזיהויה כתוספת.¹⁸⁵ הרשימה אינה סגורה; סביר שיתגלו עוד תוספות בכתבי יד מערביים שלא נודעו עד עתה, ואולי אף יאותרו עוד תוספות בעקבות גילוי עדי נוסח מזרחיים חדשים. הרשימה אינה כוללת ציטוטים מ'ספרי' על ידי ראשונים שאינם מתועדים בנוסחי הספרי שהגיעו לידינו, מפני שיייתכן שקטעים אלה לא שולבו בכתבי יד של ספרי דברים שעמדו לפניהם, ושהם כינו בשם 'ספרי' את מכילתא דברים או את ספרי זוטא דברים.¹⁸⁶

תוספות בפיסקאות א–נד

1. פיסקא א, עמ' 1, שו' 1. תוספת בכ"י ר בשורה עצמאית: 'משה כתב ספרו ופרשת בלעם ואיוב. ירמיה כתב סיפ' ודברי הימים וקנינות'. התוספת חסרה בעדים אבדטלמץ. נראה שמקורה בבבלי, בבא בתרא יד ע"ב.¹⁸⁷

185 במקרים ספורים ציטטתי את התוספות (רובן קצרות), אך בדרך כלל הסתפקתי בציון מראי המקומות לתוספות בעמודי הספרי על פי מהדורת פינקלשטיין. שם גם יכול הקורא למצוא את הנמקותיו לזיהוי התוספות. לסימני עדי הנוסח, שמקצתם שונים מהסימנים במהדורת פינקלשטיין, ראה רשימת סימני עדי הנוסח ([לעיל עמ' 154–156]). כמה מן החסרונות של התוספות במדרשים, בילקוטים ובפירושים מסופק, כיוון שקיימת אפשרות שהם ציטטו את הספרי באופן מקוטע. הדברים אמורים במיוחד בילקוטים המצטטים את הספרי בשתי מובאות נפרדות, ושהתוספת בתווך, המתועדת במקצת העדים של הספרי, חסרה בהם. במקרים אלה רשמתי את סימני העדים בסוגריים. בין העדים המערביים, שהובאו תחילה, והעדים המזרחיים, שהובאו אחריהם, הוספתי את הסימון #. רשימת התוספות להלן אינה כוללת תיקונים והשלמות קצרות על פי המשנה והבבלי ולשונות פירוש.

186 ראה למשל הדוגמאות שציין פינקלשטיין, פרולוגומנה (לעיל הערה 12), עמ' 36–37 (הנ"ל, מחקרים [לעיל הערה 2], עמ' 86–87). בקשר לרמב"ם ראה מאמרו המקיף של אפשטיין, מכילתא וספרי (לעיל הערה 11). ועדיין צריך עיון אם (כל) ציטוטי הרמב"ם לקוחים מטופס ספרי דברים שכלל תוספות ממכילתא דברים, או שמה ציטט גם קטעים מהמכילתא דברים גופה.

187 אומנם בבבלי שם ירמיהו כתב 'מלכים' ולא 'דברי הימים', ובין משה לירמיהו נוספו מחברים של ספרים אחרים.

2. פיסקא יב, עמ' 21, שו' 3–7. התוספת מתועדת בכ"י בחמ, וחסרה בעדים ראדטליץ.¹⁸⁸ היא מובאת בחילופי סגנון קלים ובהרחבה מסוימת במדרש הגדול לדב' א' 12 (מהדורת פיש, עמ' כא, שו' 5–7 [מדרש תנאים, עמ' 7, שו' 17–22]), ומכאן שמקורה במכילתא דבריים.

3. פיסקא יג, עמ' 22, שו' 11. התוספת מתועדת בכ"י כצ#ג¹³: 'ר' שמעון אומ' אין ישיבה שאין ממנה לגיהנם [...], וחסרה בעדים ראבדהחטלמץ. היא מובאת בשם ר' שמעון בן אלעזר במדרש הגדול לדב' א' 13 (מהדורת פיש, עמ' כב, שו' 5–7 [מדרש תנאים, עמ' 8, שו' 5–8]), ומכאן שמקורה במכילתא דבריים.¹⁸⁹

4. פיסקא יז, עמ' 30, שו' 2. התוספת מתועדת בכ"י רץ ובכ"י מ במיקום אחר, להלן שם, שו' 8: 'כיוצא בו ואלישע ויי העלים ממני (מל"ב ד' 27) בשביל שא'.¹⁹⁰ התוספת חסרה בעדים אבדזטל(פ)ג#ג³.¹⁹¹ והשווה: אגדת בראשית ע' (מהדורת בובר, עמ' 138).¹⁹²

5. פיסקא כט, עמ' 46, שו' 4–8. התוספת מתועדת בעדים אדחטלת#ג⁹, ובכ"י רהמץ במיקום אחר, להלן שם, שו' 11, וחסרה בכ"י ב. בנוסח שעמד לפני ה' ובעקבותיו בכ"י ת נכתב עליה 'תוספת'. היא אינה מצוטטת במדרש הגדול לדבריים. וראה הדיון לעיל סעיף ב, 1.

6. פיסקא לב, עמ' 57, שו' 7. התוספת מתועדת בכ"י רהק באמצע דבריו של ר' שמעון בן יוחאי, ובכ"י יץ במיקום שונה, בסוף דבריו של ר' שמעון בן יוחאי, להלן שם, שו' 8. בנוסח שעמד בפני ה' נכתב עליה 'תוספת'. היא חסרה בעדים אבדטלמ#ג⁹. אותה תוספת נוספה בכ"י ר גם להלן בפיסקא צו. לסיפא מקבילה קרובה בתנחומא, וזאת הברכה ה' (= מהדורת בובר, דף כח ע"ב) ובנספחים לפסיקתא דרב כהנא, וזאת הברכה (מהדורת מנדלבוים, עמ' 450).¹⁹³ וראה הדיון לעיל סעיף ב, 2.

7. פיסקא לה, עמ' 65, שו' 5–6. התוספת מתועדת בכ"י בן, וחסרה בעדים אדחלמץ. נוסח בן מובא גם במדרש הגדול לדב' ו' 8 (מהדורת פיש, עמ' קלח, שו' 4–1 [מדרש תנאים, עמ' 28,

188 דרשה שיש בה רעיון דומה ראה: ספרי דבריים, פיסקא יב, עמ' 20, שו' 3–4.

189 כדעת פינקלשטיין, פרולגומנה (לעיל הערה 12), עמ' 36 (הנ"ל, מחקרים [לעיל הערה 2], עמ' 86), הערה 22b, ולא כדעתו במהדורה שהקטע הושמט מחמת זרותו.

190 כך באופן מקוטע בכ"י ר. צ: 'שאמ' מה יש' (מל"ב ד' 2). מ: 'שאמ' ומה לעשות בכ' (מל"ב ב' 13). פינקלשטיין העתיק בטעות 'לך', כנוסח המסורה, במקום 'בך'.

191 בק"ג³ המילה הראשונה בדף, 'ויקם', היא כנראה שיבוש של 'ויקר' = ויקרב. ראה: כהנא, קטעי מדרשי הלכה (לעיל הערה 25), עמ' 237.

192 במדרש הגדול לדב' א' 17 (מהדורת פיש, עמ' לא, שו' 18 – עמ' לג, שו' 5 [מדרש תנאים, עמ' 10, שו' 7–34]) דרשה אחרת: 'שלושה נביאים גדולים לא עמדו בישראל כמותן וכיון שנתגאו נתמכו ואלו הן משה ושמואל וישעיה [...]. אולם ייתכן שגם מקור זה היה כלול במכילתא דבריים, ומדרש הגדול לדבריים לא ציטטו.

193 דרשת ר' שמעון אינה מובאת במדרש הגדול לדבריים, אולם ייתכן שגם מקור זה היה כלול במכילתא דבריים, ומדרש הגדול לדבריים לא ציטטו.

שו' 16–19), והוא חשוד כניסיון השלמה לנוסחו המקוטע והקשה של ר על פי מכילתא דברים. וראה הדיון לעיל סעיף ג, 4.

8. פיסקא לז, עמ' 72, שו' 11. תוספת מפורשת בכ"י ז': 'בסוף מדרש האזינו למה נקרא הר נבו שנקברו בו ג' נביאים משה אהרן ומרים. הר העברים – שבעברה מתו שנ' ויתעבר יי בי. ראש הפסגה – כמשמעו. הר ההר – שמו ובארץ מואב'. התוספת חסרה בעדים רבדטל. הדרשה הראשונה מובאת גם בספרי דברים, פיסקא שלה, עמ' 387, שו' 11–13 ומקבילות.

9. פיסקא נב, עמ' 119, שו' 7.¹⁹⁴ התוספת מתועדת בעדים דל, ומצוטטת בשם 'ספרי' על ידי ר' יצחק בן מלכי צדק.¹⁹⁵ התוספת חסרה בכ"י ראבלמ#ם. ייתכן שמקורה בקיצור של בבלי, שבת נו ע"ב.

תוספות בפיסקאות נה–ג

10. פיסקא סא, עמ' 126, שו' 8–11.¹⁹⁶ התוספת מתועדת בעדים דטל, ובכ"י רה במיקום אחר, להלן שם, עמ' 127, שו' 1. בכ"י ר נוסף עוד: 'אבידת כלאה כלה ושרוף שבור גדוע', וכך היה גם לפני ה. התוספת חסרה בכ"י אבמ#ם. התוספת מתועדת בקטע גניזה של מכילתא דברים, והתוספת היתרה בכ"י ר מובאת בנוסח מפורט יותר שם בהמשך,¹⁹⁷ ומכאן שמקורה במכילתא דברים.

11. פיסקא סה, עמ' 131, שו' 4–8.¹⁹⁸ התוספת מתועדת בעדים דהטל,¹⁹⁹ ובכ"י רא' במיקום אחר, להלן שם, שו' 12. התוספת חסרה בכ"י במ#םג. ייתכן שחלקה השני של התוספת ('מכאן אמרו [...]. הותר') הוא פרפרזה מקוצרת של משנת זבחים יד, ד–ה, והשווה גם: תוספתא, זבחים יג, ב–ד (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 498).²⁰⁰

194 השווה: פינקלשטיין, פרולוגומנה (לעיל הערה 12), עמ' 10 (הנ"ל, מחקרים [לעיל הערה 2], עמ' 60) הערה 11; ליברמן, מחקרים (לעיל הערה 34), עמ' 569.

195 מובא בשבלי הלקט השלם לר' צדקיהו הרופא, מהדורת בובר, וילנה תרמ"ז, סימן רז, דף פג ע"א, שציטט את ר' ישעיה דטראני, ספר המכריע, מהדורת ש"א ורטהיימר, ירושלים תשנ"ח, עמ' שפא–שפב. ר' ישעיה דטראני ציין שהעתיק מפירוש ר' יצחק בן מלכי צדק מסימפונט למשנת כלים פרק ב, פירוש שלא הגיע לידינו.

196 השווה: אפשטיין, מבואות לספרות (לעיל הערה 1), עמ' 711, סעיף א; עמ' 718, סעיף 2; הנ"ל, מבוא לנוסח (לעיל הערה 1), עמ' 732.

197 כהנא, קטעי מדרשי הלכה (לעיל הערה 25), עמ' 348, שו' 13–15, והתוספת שבכ"י ה שם, שו' 19.

198 השווה: אפשטיין, מבואות לספרות (לעיל הערה 1), עמ' 712, סעיף ב.

199 הדרשה הראשונה, 'חובה בבית העולמים ורשות בבמה', חסרה ד (השמטה מחמת הדומות?), והושלמה ע"י ס.

200 ואין להוציא מכלל אפשרות שמקור הדרשה כולה הוא בקטע שלא הגיע לידינו ממכילתא דברים.

12. פיסקא עט, עמ' 145, שו' 1-3. התוספת מתועדת בעדים רדהטל, וחסרה בכ"י אב(זח) מ(פ)ם.²⁰¹ מקבילה קרובה מאוד מובאת בדרשת 'שמור ושמעת' בקטע גניזה של מכילתא דברים,²⁰² ומכאן שמקור התוספת במכילתא דברים.

13. פיסקא פ, עמ' 146, שו' 3-12.²⁰³ התוספת מתועדת בעדים ראדהטלס ואצל הרמב"ן (ראה השגותיו לספר המצוות לרמב"ם, עשין, מצוה ד; דרשה לקהלת, מהדורת ז' שווארץ, פרנקפורט תרע"ג, עמ' 25; פירושו לווי' יה, כה), וחסרה בכ"י בחמ"ם. היא נשתמרה חלקית בקטע גניזה של מכילתא דברים,²⁰⁴ ומכאן שמקורה במכילתא דברים.²⁰⁵

14. פיסקא צב, עמ' 153, שו' 14. התוספת 'ודרשת' – מן התורה. וחקרת – מן העדים. ושאלת – מן התלמידים, מתועדת בכ"י רבדהטלצ,²⁰⁶ ובאופן חלקי בכ"י א.²⁰⁷ בכ"י ר היא משולבת במקום אחר באמצע הדרשה הקודמת לה, לאחר המילה 'המצתת' בשו' 13.²⁰⁸ התוספת אינה מצוטטת בכ"י מ#ג.²⁰⁹ הדרשה מובאת בקטע גניזה של מכילתא דברים,²¹⁰ ומכאן שמקורה במכילתא דברים.

15. פיסקא צד, עמ' 155, שו' 3-4.²¹¹ התוספת על קיום הטפלים מתועדת בכ"י רהס ואצל חכמי לונל, ר' מאיר הלוי אבולעפיה [הרמ"ה] ו'מגדל עוז' (ראה מראי המקומות במהדורת

201 ראיית פינקלשטיין כי זו תוספת מחסרון 'דבר אחר' לפני הדרשה הבאה בכ"י ר – אינה ראייה.

202 כהנא, קטעי מדרשי הלכה (לעיל הערה 25), עמ' 351, שו' 17-20.

203 השווה: אפשטיין, מבואות לספרות (לעיל הערה 1), עמ' 715, סעיף כו.

204 כהנא, קטעי מדרשי הלכה (לעיל הערה 25), עמ' 347, שו' 1-4.

205 לשחזור הנוסח השלם של דרשת המכילתא וחילופי נוסחאותיה ראה: כהנא, מעלת ישיבת ארץ ישראל (לעיל הערה 169), עמ' 501-513.

206 דל שיבשו 'מן התלמוד' במקום 'מן התלמידים'.

207 [...] יכול היו רטוש ת"ל ודרשת וחקרת מן התלמידים'.

208 כ'י תשמע ולא החזור והמצתת ודרשת מן התורה וחקרת מן העדים ושאלת מן התלמידין הוידטוש ת"ל ודרשת וחקרת היטיב'.

209 אומנם מ אינו מצטט גם את הדרשה הקודמת וייתכן שדילג, ונ מצטט את הדרשה הקודמת וכן את הדרשה הבאה (עמ' 154, שו' 1-3), אך ביניהן הוא מביא מקור אחר, ואי אפשר להוכיח שלא עמדה לפניו.

210 כהנא, קטעי מדרשי הלכה (לעיל הערה 25), עמ' 352, שו' 5-6. גם מדרש הגדול לדב' יג 15 (מהדורת פיש, עמ' רעט, שו' 17 [מדרש תנאים, עמ' 67, שו' 7]) מצטט את התוספת על פי מכילתא דברים. ודוק, בקטע הגניזה של מכילתא דברים ובמדרש הגדול לדברים מובאת הדרשה במקומה הראוי על פי סדר המקראות בפסוק 15, ואילו בספרי היא שולבה כבר בפסוק 13, לאחר דחיית האפשרות 'יכול יהא רטוש ת"ל ודרשת וחקרת ושאלת', כלומר באוכור הראשון של פסוק זה, אך לא בדיבור מתחיל.

211 השווה: אפשטיין, מבואות לספרות (לעיל הערה 1), עמ' 718, סעיף 4; הנ"ל, מחקרים (לעיל הערה 4), ב, עמ' 126-127; כהנא, ספרי במדבר (לעיל הערה 1), עמ' 41-42; ד' הנשקה, 'טף של עיר הנידחת: מקרא, מדרש, רמב"ם', י"י יובל וא' שנאן (עורכים), דברי חכמים וחידותם: ספר יובל לכבוד חננאל מאק, ירושלים תשע"ט, עמ' 135-170.

פינקלשטיין), ובכ"י טל במיקום אחר, להלן שם, עמ' 156, שו' 5. ²¹² היא חסרה בעדים אבדמ ואצל ר' שמשון משנץ (ראה י' ברי"ל, כתאב אלרסאיל, פריז תרל"א, עמ' קכז) # בנ. שני המיקומים בספרי אינם מתאימים. ²¹³ גם אזכור אבא חנן, שהוא חכם מובהק מדבי ר' ישמעאל, וכפילות הדרשה 'את יושבי העיר ההיא – ולא יושבי עיר אחרת' ובתווך הדרשה על הטפלים בכ"י ר, מחזקים את ההשערה שמקור התוספת בגיליון. ²¹⁴ ואכן הדרשה מובאת בקטע גניזה של מכילתא דברים במיקום אחר ומתאים, כדרשה לפסוק 'ונתן לך רחמים ורחמך' (דב' יג 18), ²¹⁵ ומכאן שמקורה במכילתא דברים.

16. פיסקא צה, עמ' 156, שו' 6–8. ²¹⁶ התוספת 'מיכן אמרו אילנות המחוברים [...] שנ' שללה ולא שלל שמים' מתועדת בכ"י רהטל, וחסרה בעדים אבדמפ#נ. היא מובאת בקטע גניזה של מכילתא דברים במיקום אחר, בקשר לד"ה 'לא תבנה עוד', ²¹⁷ ומכאן שמקורה במכילתא דברים.

17. פיסקא צו, עמ' 156, שו' 16–17. ²¹⁸ התוספת מתועדת בעדים דל, וחסרה בכ"י ראבטמ. חלקה הראשון של התוספת, 'לא תבנה עוד – לא תעשה אפלו גנות ופר[נסים]', מובא בקטע גניזה של מכילתא דברים. ²¹⁹ חלקה השני, 'אפלו [ד + שובך יוני] הרדסאות כדברי ר' עקיבא', אינו מובא במכילתא דברים. ²²⁰

18. פיסקא צז, עמ' 158, שו' 14–17. תוספת של שלוש דרשות מתועדת כאן בכ"י ר לאחר הדרשה 'כי עם קדוש [...] עצמך', ובעדים דהטל במיקום אחר, לפני דרשה זו, בתחילת שו' 14. התוספת חסרה בכ"י אבזחמפ#נ. שתי הדרשות הראשונות מובאות גם במדרש הגדול

212 נוסח הפנים במהדורת פינקלשטיין 'אין מקיימים' מבוסס על 'מגדל עוז'; שאר העדים הישירים והעקיפים גורסים 'מקיימין'.

213 ראה למשל בפירושו הדחוק של רבנו הלל לקיים את הטפלים על פי המילה 'ההיא'.

214 כדברי אפשטיין (פינקלשטיין לא דק בחילופי הנוסחאות).

215 כהנא, קטעי מדרשי הלכה (לעיל הערה 25), עמ' 354, שו' 22–25.

216 השווה: אפשטיין, מבואות לספרות (לעיל הערה 1), עמ' 719, סעיף 5; הנ"ל, מחקרים (לעיל הערה 4), ב, עמ' 127–128.

217 כהנא, קטעי מדרשי הלכה (לעיל הערה 25), עמ' 353, שו' 7–9. ראיותיהם של פינקלשטיין ואפשטיין לתוספת אינן חזקות, ואין כאן מקום להאריך. מכל מקום נראה כי הספרי מצטט את משנת סנהדרין י, ו, ואילו המכילתא מצטטת מקור משנאי אחר, שתחילתו מצוטטת בבבלי, סנהדרין קיג ע"א. על הבדל אופייני זה בין ציטוטי הספרי מדבי ר' עקיבא לציטוטי המכילתא מדבי ר' ישמעאל ראה: מ' כהנא, 'הדרשות במשנה וההלכות במדרש', תרביץ, פד (תשע"ו), עמ' 17–76.

218 השווה: אפשטיין, מבואות לספרות (לעיל הערה 1), עמ' 712, סעיף ג.

219 כהנא, קטעי מדרשי הלכה (לעיל הערה 25), עמ' 353, שו' 6.

220 אפשטיין כתב: 'אין דרכם של דבי ר"ע להביא דעתו של ר"ע בלשון "כדברי ר"ע"'. פינקלשטיין כתב שהסיפא סותרת את דברי ר' עקיבא במשנה. חשוב יותר לציין שהתוספת סותרת את המסורת בהמשך המכילתא עצמה שבה חולק ר' עקיבא על תנא קמא. האם לפנינו שתי מסורות נוסח במכילתא, או שמקור המחצית השנייה של הדרשה אינו המכילתא כלל?

לדב' יד' 2 (מהדורת פיש, עמ' רפט, שו' 5-7 [מדרש תנאים, עמ' 72, שו' 22-24]), ומכאן שמקורן במכילתא דברים.²²¹ הדרשה השלישית היא כנראה קיצור של דרשה ארוכה יותר המובאת במדרש הגדול לדב' יד' 2 (מהדורת פיש, עמ' רצא, שו' 5-11 [מדרש תנאים, עמ' 73, שו' 15-20]). בכ"י ר נוספה לאחר תוספת זו עוד דרשה על 'ובו תדבקון', שמיקומה היה צריך להיות בעמ' 150, שו' 7, כדרשה לדב' יג' 5. אותה תוספת מתועדת בכ"י רקץ בפיסקא לב, וראה הדיון לעיל סעיף ב, 2.

19. פיסקא צה, עמ' 159, שו' 4-11.²²² תוספת של ארבע דרשות. בעדים בדטמ שולבו שתי הדרשות הראשונות (שו' 4-8) כדרשה ראשונה על מאכלות אסורות בפיסקא צה, עמ' 159, שלא על פי סדר הפסוקים. מיקום זה של הדרשה הראשונה מתועד גם בפירוש צ, ומיקום זה של הדרשה השנייה מתועד גם בציטוט 'ספרי' על ידי הרמב"ן בפירושו לזו"י יד' 4. בכ"י טל שולבו שתי הדרשות האחרונות באמצע פיסקא קג, עמ' 162, שו' 8. בכ"י רה שולבו כל ארבע הדרשות במקום אחר, בהתאמה לסדר הפסוקים, לפני פיסקא קא, עמ' 160, שו' 12. כל הדרשות חסרות בכ"י אה. בכ"י ל חסרות שתי הדרשות הראשונות. בעדים בדמ חסרות שתי הדרשות האחרונות. מקור הדרשות במכילתא דברים מוכח משמות החכמים אבא חנן משם ר' אליעזר, ר' יאשיה, ר' יצחק ואיסי בן יהודה בשלוש הדרשות הראשונות, מציטוט הדרשה השנייה והרביעית במדרש הגדול לדב' יד' 11-12 (מהדורת פיש, עמ' רצד, שו' 1-3, 10-11 [מדרש תנאים, עמ' 74, שו' 25-27, עמ' 75, שו' 1-2]) ומציטוט הדרשה השלישית בתוספת לספרא, שמיני פרק ה, ד (מהדורת וייס, דף נ ע"ג) מדבי ר' ישמעאל בכ"י וטיקן, הספרייה האפוסטולית ebr. 31 ובכ"י פרמה, פלטינה 3259 (דה רוסי 139; ריצ'לר 694).

20. פיסקא קד, עמ' 163, שו' 10-11.²²³ התוספת 'למה נאמר [...] עיבל' מתועדת בכ"י רה, ובעדים דל במיקום אחר, להלן שם, שו' 16. היא חסרה בכ"י אב(ח)מ. על פי המונח 'למה נאמר', הנפוץ בדבי ר' ישמעאל, והימצאותה בקטע גניזה של מכילתא דברים²²⁴ – וכן במכילתא דר' ישמעאל, כספא (מהדורת הורוביץ-רבין, עמ' 335) – עולה שמקורה במכילתא דברים.²²⁵

21. פיסקא קז, עמ' 168, שו' 7. התוספת מתועדת בעדים דטל ואצל ר"ש משנץ בפירוש משנת מעשר שני ג, י. ובכ"י רה במיקום אחר, לעיל שם, שו' 3, וחסרה בכ"י אבחמ#נ.

221 הדרשה הראשונה קרובה בתוכנה לדרשת הספרי הראשונה.

222 השווה: אפשטיין, מבואות לספרות (לעיל הערה 1), עמ' 572, 712, סעיף ד; הנ"ל, מחקרים (לעיל הערה 4), ב, עמ' 120, 211.

223 השווה: אפשטיין, מבואות לספרות (שם), עמ' 712, סעיף ה.

224 כהנא, קטעי מדרשי הלכה (לעיל הערה 25), עמ' 343, שו' 9-11.

225 לדיון במקורן של דרשות סמוכות ראה להלן נספח ב, מס' 20, 21.

22. פיסקא קיב, עמ' 172, שו' 17. ²²⁶ התוספת מתועדת בכ"י רה, ובכ"י ס בשם 'נוסחה ישנה' במיקום אחר, להלן שם שו' 18, וחסרה בעדים בדחלמ#⁴.²²⁷
23. פיסקא קטז, עמ' 175, שו' 8–9. ²²⁸ התוספת מתועדת בכ"י רה, ומקצתה בכ"י א', וחסרה בעדים בדחטלמ#¹. הדרשה מובאת בצורה נרחבת יותר במדרש הגדול לדב' טו 8 (מהדורת פיש, עמ' שיח, שו' 15–17 [מדרש תנאים, עמ' 82, שו' 16–18]) בשם ר' ישמעאל, ומכאן שמקורה במכילתא דברים.
24. פיסקא קיז, עמ' 176, שו' 1–2. ²²⁹ התוספת מתועדת בכ"י ר, וכן בכ"י א' טל במיקום אחר, להלן שם, שו' 6. גם ה מצטטה, אך אי אפשר לקבוע את מיקומה אצלו. הדרשה חסרה בעדים בדחמ. הדרשה מובאת במדרש הגדול לדב' טו 9 (מהדורת פיש, עמ' שכא, שו' 11–13 [מדרש תנאים, עמ' 82, שו' 35–83, שו' 1]) בלשון ובמיקום של רוב העדים (וראה דרשה דומה: מדרש הגדול לדב' טו 11 [מהדורת פיש, עמ' שלח, שו' 8–9 (מדרש תנאים, עמ' 85, שו' 2)], ומכאן שמקורה במכילתא.
25. פיסקא קכב, עמ' 180, שו' 4–8. ²³⁰ התוספת מתועדת בכ"י רהת, וכן בכ"י טל במיקום אחר, להלן שם, שו' 10, וחסרה בעדים אבדמ#¹. היא מובאת בשינוי סדר במדרש הגדול לדב' כד 2 (מהדורת פיש, עמ' תקלט, שו' 23 – תקמ, שו' 2 [מדרש תנאים, עמ' 154, שו' 26–29]), ומכאן שמקורה במכילתא דברים.
26. פיסקא קכב, עמ' 180, שו' 10–11. ²³¹ התוספת מתועדת בכ"י רהת, וכן בכ"י טל במיקום אחר, לעיל שם, שו' 9, וחסרה בעדים אבדמ#¹. היא מובאת במדרש הגדול לדב' טו 17 (מהדורת פיש, עמ' שמב, שו' 9–10 [מדרש תנאים, עמ' 86, שו' 33–34]), ומכאן שמקורה במכילתא דברים.
27. פיסקא קכב, עמ' 180, שו' 14. התוספת מתועדת בעדים ראדהטלת,²³² וחסרה בכ"י במ#¹. היא מובאת בלשון זהה במכילתא דר' ישמעאל, נזיקין ב (מהדורת הורוביץ–רבין, עמ' 253), וסביר שמקורה במכילתא דברים.

226 השווה: אפשטיין, מבואות לספרות (לעיל הערה 1), עמ' 720, סעיף 9.

227 כ"י א' דילג על דרשת היסוד. גם ט אינו מצטטה.

228 השווה: אפשטיין, מבואות לספרות (לעיל הערה 1), עמ' 720, סעיף 10.

229 השווה: שם, סעיף 11.

230 השווה: שם, עמ' 535–536, 559, 720, סעיף 12; הנ"ל, מחקרים (לעיל הערה 4), ב, עמ' 902.

231 השווה: אפשטיין, מבואות לספרות (שם), עמ' 720, סעיף 12; הנ"ל, מחקרים (שם), ב, עמ' 902.

232 בכל העדים מיקומה בשו' 13 לאחר המילים 'שמוא נעשה בעל מום'. פינקלשטיין – בעקבות איש שלום –

הגיה ושיבצה בשו' 14.

28. פיסקא קכג, עמ' 181, שו' 13–14. ²³³ התוספת מתועדת בכ"י רהת, וכן בכ"י טל במיקום אחר, לעיל שם, עמ' 178, שו' 17. ²³⁴ היא חסרה בעדים אבד(ח)מ#נ. במדרש הגדול לדב' טו 18 (מהדורת פיש, עמ' שמג, שו' 19–21 [מדרש תנאים, עמ' 87, שו' 8–11]) מובאת דרשה שלמה יותר בשם אבא חנון אומר משום ר' אליעזר, שהוא חכם מובהק מדבי ר' ישמעאל, ובדומה לכך במדרש הגדול לדב' יד 29 (מהדורת פיש, עמ' שט, שו' 16–18 [מדרש תנאים, עמ' 80, שו' 1–2]), ומכאן שמקורה במכילתא דברים.

29. פיסקא קכו, עמ' 184, שו' 17 – עמ' 185, שו' 7. ²³⁵ התוספת מתועדת בכ"י רהת, וחסרה בעדים אבד(ח)טלמ. היא מובאת במדרש הגדול לדב' טו 23 (מהדורת פיש, עמ' שמו, שו' 19 – עמ' שמח, שו' 9 [מדרש תנאים, עמ' 89, שו' 11–17]), ומכאן שמקורה במכילתא דברים.

30. פיסקא קכז, עמ' 185, שו' 12 – עמ' 186, שו' 2. ²³⁶ התוספת מתועדת בעדים דה'טלת, וכן בכ"י רה²ה³ במיקום אחר, להלן שם, עמ' 186, שו' 6, ²³⁷ וחסרה בכ"י אבחמ#נ. היא מובאת בהרחבה ובשינויים קלים במדרש הגדול לדב' טז 1 (מהדורת פיש, עמ' שמח, שו' 11–16 [מדרש תנאים, עמ' 89, שו' 18–22]), ומכאן שמקורה במכילתא דברים.

31. פיסקא קכט, עמ' 187, שו' 1–4. ²³⁸ בכ"י ר שלוש דרשות קצרות העונות על השאלה 'אם כן למה נאמר צאן ובקר': [א] צאן לפסח לא בקר לפסח. [ב] צאן לפסח ובקר לחגיגה. [ג] צאן לפסח צאן ובקר לחגיגה. להקיש [...]. לדעת אפשטיין כולן מדבי ר' ישמעאל וכולן מקוצרות, והוא פירט את הדעות. בעדים אבדהלמת הנוסח הוא כדרשה ב, ואילו בדרש המזהיר (ג), שאינו כולל גיליונות, הנוסח הוא כדרשה ג. במדרש הגדול לדב' טז 2 (מהדורת פיש, עמ' שנב, שו' 10 – שנג, שו' 2 [מדרש תנאים, עמ' 90, שו' 12–23]) דרשה ארוכה שבה מובאות דעות ר' אישיה כדרשה א, ר' עקיבה כדרשה ב, ור' ישמעאל בדומה לדרשה ג. סביר אפוא שנוסח ג שנשתמר בכ"י רג הוא נוסחו המקורי של הספרי, ושכל העדים למעט נ תוספות מקוצרות, שאולי נוספו בהשראת מכילתא דברים.

32. פיסקא קלג, עמ' 190, שו' 8–9. ²³⁹ התוספת מתועדת בכ"י ר, וחסרה בעדים אבדלמ#ג'נ.

233 השווה: אפשטיין, מבואות לספרות (לעיל הערה 1), עמ' 720, סעיף 13.

234 בילקוט שמעוני הדרשה מובאת לאחר 'ולא ליורשיו' בשו' 10, אך הוא מדלג על הדרשות מכאן עד שו' 17.

235 השווה: אפשטיין, מבואות לספרות (לעיל הערה 1), עמ' 712, סעיף ו.

236 השווה: שם, סעיף ו; כהנא, ספרי במדבר (לעיל הערה 1), עמ' 443–444.

237 כ"י ה' שינה את המיקום על פי הדפוס, ראה לעיל הערה 66. הנוסח של ת תואם לעדים האשכנזיים.

238 השווה: אפשטיין, מבואות לספרות (לעיל הערה 1), עמ' 721, סעיף 15; ד' הנשקה, שמחת הרגל בתלמודם

של תנאים, ירושלים תשס"ז, עמ' 14.

239 ראה גם: אפשטיין, מבואות לספרות (שם), עמ' 721, סעיף 16.

במדרש הגדול לדב' טז 6 (מהדורת פיש, עמ' שנו, שו' 12–14 [מדרש תנאים, עמ' 92, שו' 10–12]) מובאת הדרשה בשם ר' שמעון בן יוחאי, ומכאן שמקורה במכילתא דברים.²⁴⁰

33. פיסקא קמד, עמ' 198, שו' 3–4. התוספת מתועדת בכ"י רהטסת, וכן בכ"י ל במיקום אחר, לעיל שם, עמ' 197, שו' 5, וחסרה בעדים אבדחמ#ג. היא מובאת בנוסח ארוך יותר במדרש הגדול לדב' טז 18 (מהדורת פיש, עמ' שעד, שו' 6–8 [מדרש תנאים, עמ' 97, שו' 6–9]) בשם ר' יאשיה, ומכאן שמקורה במכילתא דברים. בכ"י רהת מתועדת בהמשך דרשה נוספת של ר' אלעזר בן שמוע, שחלקים ממנה מצוטטים גם בעדים ספ. דרשה זו מובאת בהרחבה במדרש הגדול לדב' טז 18 (מהדורת פיש, עמ' שע, שו' 17 – עמ' שעא, שו' 4, 8–13 [מדרש תנאים, עמ' 95, שו' 16–25, 28 – 96, שו' 2]), ומכאן שגם מקורה במכילתא דברים.²⁴¹

34. פיסקא קמד, עמ' 198, שו' 6.²⁴² התוספת 'לא תטה משפט – בממון. ולא תכיר פנים – בדין' מתועדת בכ"י ר, וכן בכ"י הת במיקום אחר, להלן שם, שו' 7. אפשר שגם ט מצטטה בשיבוש.²⁴³ הדרשה חסרה בעדים אבדלמ#ג. היא מובאת במדרש הגדול לדב' טז 19 (מהדורת פיש, עמ' שעה, שו' 3–5 [מדרש תנאים, עמ' 97, שו' 20–21]), ומכאן שמקורה במכילתא דברים.

35. פיסקא קמד, עמ' 198, שו' 8.²⁴⁴ התוספת 'שלא תושיב את הראוי למעלן למטן [...] מתועדת בכ"י רה, וכן בכ"י טלס במיקום אחר, להלן שם, עמ' 199, שו' 8–9. התוספת חסרה בעדים אבדמ#ג.²⁴⁵ הדרשה מובאת בהרחבה במדרש הגדול לדב' טז 19 (מהדורת פיש, עמ' שעה, שו' 4–5 [מדרש תנאים, עמ' 97, שו' 21]), ומכאן שמקורה במכילתא דברים.²⁴⁶

36. פיסקא קמה, עמ' 200, שו' 10–11.²⁴⁷ התוספת מתועדת בכ"י רת, וכן בכ"י הל במיקום אחר, לעיל שם, שו' 4 ובכ"י ט גם כן במיקום אחר, לעיל שם, שו' 5. היא חסרה בעדים אבדחמ#ג(ם). הדרשות אינן מתועדות במדרש הגדול לדב' טז 19 (מהדורת פיש, עמ' שעה [מדרש תנאים, עמ' 98]), שמצטט את הספרי, אך סביר שמקורן במכילתא דברים כמו רוב התוספות.

37. פיסקא קמוז, עמ' 202, שו' 4.²⁴⁸ התוספת 'וזה אחד מן הדברים שכתבו לתלמי המלך

240 לגופם של דברים השווה גם: ל' גינצבורג, גנוי שכטר, א, ניו יורק תרפ"ח, עמ' 69–70.

241 בתנחומא, שופטים ב; תנחומא, מהדורת בובר, שופטים ג (דף טו ע"א), מקבילה חלקית בלבד.

242 השווה: אפשטיין, מבואות לספרות (לעיל הערה 1), עמ' 712–713, סעיף ז.

243 ט' 'לא תטה בממון. ולא תכיר בכבוד'. ט' וכן ט' אחר הגהה: 'לא תטה בממון ולא תכיר בכבוד'.

244 השווה: אפשטיין, מבואות לספרות (לעיל הערה 1), עמ' 712–713, סעיף ז.

245 גם ת אינו מפרש משפט זה.

246 מקבילה נוספת בתנחומא, שופטים ז; תנחומא, מהדורת בובר, שופטים ו (דף טו ע"ב).

247 השווה: אפשטיין, מבואות לספרות (לעיל הערה 1), עמ' 721, סעיף יז.

248 השווה: שם, סעיף 18.

[...] 'מתועדת בכ"י רה"ה³ במיקום מוטעה,²⁴⁹ וחסרה כאן בעדים אבדחטלמצת. דרשה זו דומה לנוסח הדרשה המובאת במדרש הגדול לדב' יז 3 (מהדורת פיש, עמ' שפא, שו' 19 – שפב, שו' 5 [מדרש תנאים, עמ' 100, שו' 8–12]), ומכאן שמקור התוספת במכילתא דברים. וראה הדיון לעיל סעיף ג, 1.

38. פיסקא קמט, עמ' 204, שו' 15.²⁵⁰ התוספת 'שתהא סקילתן מיתתן' מתועדת בכ"י רהת, וחסרה בעדים אבדחטלמ. היא מובאת כדרשה עצמאית במדרש הגדול לדב' יז 5 (מהדורת פיש, עמ' שפג, שו' 17 [מדרש תנאים, עמ' 101, שו' 5]), ומכאן שמקורה במכילתא דברים.

39. פיסקא קנב, עמ' 205, שו' 9.²⁵¹ התוספת של שתי הדרשות מתועדת בכ"י רהת, וחסרה בעדים אבדלמצמ. על פי המונחים 'לשון ראשון [...] לשון אחרון' סביר שאלו דרשות מקוצרות שמקורן במכילתא דברים.²⁵²

40. פיסקא קנז, עמ' 209, שו' 4. התוספת מתועדת בכ"י ר, וחסרה בעדים אבד(ח)טלמפ#ג'נ. היא מובאת גם במדרש הגדול לדב' יז 15 (מהדורת פיש, עמ' שצה, שו' 12–15 [מדרש תנאים, עמ' 104, שו' 12–15]), ומכאן שמקורה במכילתא דברים.

41. פיסקא קנח, עמ' 210, שו' 2.²⁵³ התוספת מתועדת בכ"י ר ופרפרזה שלה מובאת בכ"י פ, והיא חסרה בעדים אבדחטל#ג'נ. היא מובאת במדרש הגדול לדב' יז 16 (מהדורת פיש, עמ' ת, שו' 14–17 [מדרש תנאים, עמ' 104, שו' 29–31]), ומכאן שמקורה במכילתא דברים.

42. פיסקא קנט, עמ' 210, שו' 3.²⁵⁴ התוספת 'אלא שמונה עשרה >היו לדוד שש נשים אמ' לו הקב"ה ואם מעט ואוסיפה לך כהנה וכהנה<' מתועדת בכ"י במ וכן ב'מגדל עוז' לרמב"ם, משנה תורה, הלכות מלכים ג, ב בשם 'ספרי'. היא חסרה בעדים ראבטל#ג'נ.²⁵⁵ והשווה לדרשה האמוראית בבבלי, סנהדרין כא ע"ב, לאחר פירוט ששה בני דוד: 'קא אמר לו נביא אם מעט ואוסיפה לך כהנה וכהנה. כהנה שית וכהנה שית דהו ליה תמני סרי' (הדרשה נמצאת גם בירושלמי סנהדרין ב, ו (כ ע"ג; טור 1278, שו' 17). וצריך עיון מה מקור התוספת – בבבלי, בירושלמי או שמא במכילתא דברים?

249 בכ"י ה' היא שולבה בעקבות הדפוס במקום אחר, ראה לעיל הערה 66.

250 השווה: אפשטיין, מבואות לספרות (לעיל הערה 1), עמ' 722, סעיף 19.

251 השווה: שם, סעיפים 20, 21.

252 השווה: תוספתא, הוריות א, ז (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 474), והנסמן אצל כהנא, ספרי זוטא דברים (לעיל הערה 106), עמ' 250.

253 השווה: אפשטיין, מבואות לספרות (לעיל הערה 1), עמ' 722, סעיף 23; וראה: כהנא, ספרי זוטא דברים (שם), עמ' 257.

254 השווה: אפשטיין, מחקרים (לעיל הערה 4), ב, עמ' 191, 220.

255 ככל הנראה היא הייתה חסרה בנוסח הפרשים הצת, שמפרשים את המקור לשמונה עשרה נשים על פי הבבלי.

43. פִּיסקָא קִנְט, עמ' 210, שו' 6–7. התוספת מתועדת בכ"י רל, וחסרה בעדים אבדמ#ג⁷. היא מובאת בהרחבה במדרש הגדול לדב' יז 17 (מהדורת פיש, עמ' תא, שו' 13–16 [במדרש תנאים, עמ' 105, שו' 7 נשמט קטע מחמת הדומות]), ומכאן שמקורה במכילתא דברים.
44. פִּיסקָא קִנְט, עמ' 210, שו' 10–12.²⁵⁶ התוספת, הדומה בתחילתה לדרשה הקודמת לה, מתועדת בכ"י רהטלסת, וחסרה בעדים אבדמ#ג⁷. דרשה דומה מובאת במדרש הגדול לדב' יז 17 (מהדורת פיש, עמ' תב, שו' 12–14 [מדרש תנאים, עמ' 105, שו' 8–9]), ומכאן שמקורה במכילתא דברים.
45. פִּיסקָא קִס, עמ' 211, שו' 4. התוספת 'ואת החקים אלו חוקי מלכות' מתועדת בכ"י בחמ, וכן בכ"י רהת במיקום אחר, להלן שם, עמ' 212, שו' 9, וחסרה בעדים אדטל#ג⁷. במדרש הגדול לדב' יז 19 (מהדורת פיש, עמ' תז, שו' 4–7 [מדרש תנאים, עמ' 105, שו' 32–106, שו' 2]) מובאת דרשה רחבה יותר, ומכאן שמקורה של התוספת במכילתא דברים.
46. פִּיסקָא קִס, עמ' 211, שו' 10–11.²⁵⁷ התוספת מתועדת בכ"י רה (ואולי גם ב'מגדל עוז' לרמב"ם, משנה תורה, הלכות מלכים ג, א), וחסרה בעדים אבדלמת#ג⁷. מקצתה מתועד במדרש הגדול לדב' יז 18 (מהדורת פיש, עמ' תו, שו' 12–13 [מדרש תנאים, עמ' 105, שו' 21–22]), ומכאן שמקורה במכילתא דברים.
47. פִּיסקָא קִסָא, עמ' 211, שו' 13.²⁵⁸ התוספת מתועדת בכ"י ר, וחסרה בעדים אבדחטלמ#ג⁷. במדרש הגדול לדב' יז 19 (מהדורת פיש, עמ' תו, שו' 20–22 [מדרש תנאים, עמ' 105, שו' 27–29]) מובאת דרשה מורחבת, ומכאן שמקורה של התוספת במכילתא דברים.
48. פִּיסקָא קִעָא, עמ' 218, שו' 9–13.²⁵⁹ התוספת שבשו' 9 מתועדת רק בד. התוספת שבשו' 10–13 מתועדת בד וכן בכ"י ט במיקום אחר, לעיל שם, שו' 7. כל התוספות אינן מתועדות בכ"י ראבחלמנס#ג⁷, ואינן מפורשות על ידי הצת. על פי המונח 'עונש שמענו אזהרה לא שמענו', האופייני לדב' ר' ישמעאל, והימצאותה של התוספת שבשו' 10–13 במדרש הגדול לדב' יח 10 (מהדורת פיש, עמ' תיט, שו' 7–15 [מדרש תנאים, עמ' 109, שו' 28–110, שו' 4]), בהרחבה ובשם ר' ישמעאל, אפשר ללמוד שמקור התוספות במכילתא דברים.
49. פִּיסקָא קִעָג, עמ' 220, שו' 4–10. התוספת שבשו' 4–7, 'כשהיה ר' אליעזר [...] אלהיכם', מתועדת בעדים ראבב'דלמנצ. התוספת שבשו' 8–10, 'תמים [...] לעולם', מתועדת בכ"י רבב'מן כדרשה ראשונה לפסוק 'תמים תהיה' (דב' יח 13), ובכ"י אדחטל היא שולבה

256 השווה: אפשטיין, מבואות לספרות (לעיל הערה 1), עמ' 722, סעיף 23.

257 השווה: שם סעיף 24.

258 השווה: שם, סעיף 25.

259 השווה: שם, עמ' 706, 707, 713 סעיף ח.

בשו' 11 כדרשה שנייה לפסוק זה. שתי התוספות חסרות בכה"י המזרחיים ג⁵ וכן בכ"י חפ.²⁶⁰ הדרשה השנייה, 'כשאתה תם [...] לעולם', מובאת במדרש הגדול לדב' יח 13 (מהדורת פיש, עמ' תכד, שו' 5–7 [מדרש תנאים, עמ' 111, שו' 5–6]) בתוספת פסוק (וכן הוא הוא אומר הצור תמים פעלו (דב' לב 4)), ומכאן שמקור התוספות במכילתא דברים. וראה הדיון לעיל סעיף ג, 2.

50. פיסקא קעד, עמ' 220, שו' 15.²⁶¹ התוספת 'לך ניתנה ומניח דברי תורה ומתעסק בהבטלה' מתועדת בכ"י לובדומה לכך ד. היא חסרה בכ"י ראבב'חטמ#ג⁵. וגם ס העיר שהיא חסרה ברוב הנוסחאות'. התוספת אינה משתלבת במשפט האמור לפניו, ולעומת זאת היא משתלבת יפה בדברי ר' יונתן במדרש הגדול לדב' יח 14 (מהדורת פיש, עמ' תכד, שו' 14 [מדרש תנאים, עמ' 111, שו' 12]), ומכאן שמקורה במכילתא דברים.

51. פיסקא קעה, עמ' 221, שו' 1–2.²⁶² התוספת מתועדת בפירוש התורה של ר' אליהו מזרחי לדב' יח 15 בשם 'ספרי', וחסרה בעדים ראבב'דחטל#ג⁵. היא מובאת בהרחבה במדרש הגדול לדב' יח 15 (מהדורת פיש, עמ' תכה, שו' 6–16 [מדרש תנאים, עמ' 111, שו' 15–25]), ומכאן שמקורה במכילתא דברים.

52. פיסקא קעו, עמ' 221, שו' 9. התוספת מתועדת בעדים דטל, וחסרה בכ"י ראבב'חמ#ג⁵. היא מובאת בהרחבה במדרש הגדול לדב' יח 18 (מהדורת פיש, עמ' תכו, שו' 13–15 [מדרש תנאים, עמ' 112, שו' 3–1]), ומכאן שמקורה במכילתא דברים.

53. פיסקא קפח, עמ' 227, שו' 12. התוספת מתועדת בכ"י ס, וכן בכ"י הת במיקום אחר, לעיל שם, שו' 6, וחסרה בעדים ראבב'דחטלמ#ג⁵. היא מובאת בהרחבה במדרש הגדול לדב' יח 14 (מהדורת פיש, עמ' תלו, שו' 11–14 [מדרש תנאים, עמ' 115, שו' 20–22]), ומכאן שמקורה במכילתא דברים.

54. פיסקא קפט, עמ' 229, שו' 5–7.²⁶³ התוספת מתועדת בעדים ראבב'דחטלמנצת, וחסרה בכ"י פ#ג⁵.¹⁴ היא מובאת במדרש הגדול לדב' יח 16 (מהדורת פיש, עמ' תלח, שו' 2–3 [מדרש תנאים, עמ' 116, שו' 15–16]), ומכאן שמקורה במכילתא דברים. וראה הדיון לעיל סעיף ג, 3.

55. פיסקא קצ, עמ' 229, שו' 10–11. התוספת מתועדת בכ"י רהת, וחסרה בעדים אבב'דחטלמ#ג⁵.¹⁴ היא מובאת בהרחבה במדרש הגדול לדב' יח 17 (מהדורת פיש, עמ' תלח,

260 אומנם ייתכן כי חפ דילגו על דרשות אלה.

261 השווה: הופמן, מבוא (לעיל הערה 7), עמ' 318.

262 השווה: שם.

263 השווה: אפשטיין, מבואות לספרות (לעיל הערה 1), עמ' 716, סעיף כט.

ש' 27 – עמ' תלט, ש' 4 [מדרש תנאים, עמ' 116, ש' 20–22], ומכאן שמקורה במכילתא דברים.

56. פיסקא קצ, עמ' 232, ש' 1–4. התוספת מתועדת בעדים אדטלפ, וחסרה בכ"י רבב'חמ#ג⁵ (גם הצת אינם מפרשים אותה). מיקום דברי ר' יהודה בחלקה הראשון של התוספת אינו הולם. חלקה השני של התוספת מובא בהרחבה במדרש הגדול לדב' כ 1 (מהדורת פיש, עמ' תמג, ש' 12–18 [מדרש תנאים, עמ' 118, ש' 22–27]), ומכאן שמקורה במכילתא דברים.²⁶⁴

57. פיסקא קצב, עמ' 232, ש' 16 – עמ' 233, ש' 5.²⁶⁵ התוספת מתועדת בעדים אדטל, וכן בכ"י הת במיקום אחר, להלן שם, עמ' 236, ש' 7, וחסרה בכ"י רבב'חמס ('ברוב נוסחאות') #ג⁵. היא מובאת במדרש הגדול לדב' כ 8 (מהדורת פיש, עמ' תמח, ש' 4–8 [מדרש תנאים, עמ' 120, ש' 23–26]), במקביל למיקום בכ"י הת, ומכאן שמקורה במכילתא דברים.

58. פיסקא קצב, עמ' 233, ש' 6–23. תוספות שונות של פסוקים בחילופי נוסח רבים מתועדות בעדים ר (שבו הותר הסופר כמה רווחים להשלמת ציטוטים מקוטעים!) וכן אדל, וציטוטים חלקיים בכ"י החצת. בכ"י ב דרשה קצרה ללא התוספות הללו.²⁶⁶ בכ"י ג⁵ שריד עם קורחות גדולות,²⁶⁷ אך דומה שהשלמת הקורחות תואמת לכ"י ב. כך הוא גם בכ"י מ, אלא שבו חסר המשפט 'כמה שנא' להלן ויקומו האנשים'.²⁶⁸ רוב התוספות נמצאות גם במשנת סוטה ת, א, אך מקצתן מתועדות רק במדרש הגדול לדב' כ 3–4 (מהדורת פיש, עמ' תמה, ש' 6 – עמ' תמו, ש' 3 [מדרש תנאים, עמ' 119, ש' 17–34]).²⁶⁹ אפשר אפוא שמקור כל התוספות במכילתא דברים.

59. פיסקא קצג, עמ' 234, ש' 3–7. תוספות של ארבע דרשות נפרדות מתועדות בעדים אדל. הדרשות השנייה והשלישית מתועדות גם בכ"י ט. ארבע הדרשות חסרות בעדים רב(ח)מ, וככל הנראה הן היו חסרות גם בכ"י ג⁵, אך הקורחה בראש הדף אינה מאפשרת להוכיח זאת בוודאות.²⁷⁰ הדרשה הראשונה מובאת בהרחבה במדרש הגדול לדב' כ 4 (מהדורת פיש,

264 השווה: ד' הנשקה, 'מלחמת הרשות: האומנם הלגיטימיות מוסכמת? עיון בספרות התנאים', שנתון המשפט העברי, כח (תשע"ד–תשע"ה), עמ' 87, הערה 155.

265 השווה: אפשטיין, מבואות לספרות (לעיל הערה 1) עמ' 43, 401, 713, סעיף ט.

266 'על אויביכם – ולא על אחיכם כמה שנא' להלן ויקומו האנשים. אל ירך לבבכם אל תיראו כי יי אלהיכם ההולך עמכם – מי שהיה עמכם במדבר הוא יהיה עמכם בכל צרה'.

267 כהנא, קטעי מדרשי הלכה (לעיל הערה 25), עמ' 286 (דומה שבסוף הקורחה בשו' 32 אפשר לזהות את הקיצור 'מתניתין'], כפי שהעירני תלמידי אלעזר הרלינג).

268 משפט זה מתועד גם במשנת סוטה ת, א, ובהחלט ייתכן שהספרי כדרכו ציטט את משנתנו.

269 דוגמת 'כנגד ארבעה דברים שהמלכות עושה [...]'.

270 הדרשה השלישית מובאת גם בספרי להלן פיסקא קצו, עמ' 235, ש' 13–14, וכפילות זו עשויה לשמש ראיה נוספת כי מקור הדרשה כאן בתוספת.

עמ' תמו, שו' 4–8 [מדרש תנאים, עמ' 119, שו' 34–37], ומכאן שמקורה במכילתא דבריים. הדרשות השלישית והרביעית מובאות במשנת סוטה ה, ב. אפשר שמקורן במשנה, אך אפשר שהן וגם הדרשה השנייה נכללו גם במכילתא דבריים.

60. פיסקא רג, עמ' 239, שו' 3–8.²⁷¹ התוספת מתועדת בעדים אדטל, וחסרה בכ"י רבחמ, וגם הפרשנים הת דילגו עליה. היא מובאת בהרחבה ובמיקום אחר במדרש הגדול לדב' כ 19, 20 (מהדורת פיש, עמ' תנא, שו' 15–17; עמ' תנג, שו' 8–15 [מדרש תנאים, עמ' 122, שו' 10–11; עמ' 123, שו' 1–7]), ומכאן שמקורה במכילתא דבריים.

61. פיסקא רג, עמ' 239, שו' 11. התוספת 'מיכן אמרו [...] מתועדת בפירושי הת, וחסרה בעדים ראבדחטלמ#ג. היא מובאת בהרחבה במדרש הגדול לדב' כ 19 (מהדורת פיש, עמ' תנב, שו' 6–10 [מדרש תנאים, עמ' 122, שו' 16–18]), ומכאן שמקורה במכילתא דבריים.

62. פיסקא רו, עמ' 242, שו' 3–4.²⁷² התוספת מתועדת בעדים אדטל, וחסרה בכ"י רבחמ#ג. הדרשה הראשונה מתועדת במדרש הגדול לדב' כא 3 (מהדורת פיש, עמ' תנו, שו' 5 [מדרש תנאים, עמ' 124, שו' 9–10]), והדרשה השנייה מובאת בהרחבה במדרש הגדול לדב' כא 6 (מהדורת פיש, עמ' תנח, שו' 10–13 [מדרש תנאים, עמ' 125, שו' 22–24]), ומכאן שמקור התוספת במכילתא דבריים.

63. פיסקא רי, עמ' 244, שו' 1–2.²⁷³ שתי תוספות קצרות, 'שלא בא לידנו ופטרנוהו >בלא מזונות< ולא ראינוהו והנחנוהו >בלא לוייה<, מתועדות בכ"י במ ובאופן חלקי בד, וחסרות בכ"י ראל#ג⁵ וכן בהצת, שמפרשים כך על פי הגמרא. התוספות הללו חסרות גם בכתבי היד הארץ ישראליים של משנת סוטה ט, ו, אך מתועדות במשנת הבבלי שם. לדעת אפשטיין אין למוחקן, כי הן מקבילות לברייתא בבבלי, סוטה מו ע"ב. אולם החיסרון בקטע הגניזה מוכיח שאין הן מקוריות בספרי. התוספות מובאות במדרש הגדול לדב' כא 7 (מהדורת פיש, עמ' תנת, שו' 21–22 [מדרש תנאים, עמ' 126, שו' 3]) ובהמשך שם תוספת דעה של חכם אחר. ונראה שמקור מדרש הגדול לדבריים הוא מכילתא דבריים, ואפשר שגם בספרי התוספות הן על פי מכילתא דבריים ולא דווקא על פי משנת הבבלי.

64. פיסקא רי, עמ' 244, שו' 4–7. תוספת של כמה דרשות המתועדת בעדים אדטל. מקצתן מתועדות גם בכ"י פתך (דף 75ב), וכן בכ"י ה במיקום אחר, לעיל שם, עמ' 243, שו' 16 ואף בכ"י ר במיקום אחר, להלן שם, שו' 8.²⁷⁴ התוספות חסרות בכ"י בחמ#ג⁵ (גם נ אינו מצוטטן, אך

271 השווה: איש שלום במהדורתו דף קיא ע"ב, הערה ו; אפשטיין, מבואות לספרות (לעיל הערה 1), עמ' 713, סעיף י.

272 השווה: אפשטיין, מבואות לספרות (שם), עמ' 713, סעיף יא.

273 השווה: אפשטיין, מבוא לנוסח (לעיל הערה 1), עמ' 956.

274 בכ"י ר מובאת רק הדרשה האחרונה, כסרח עורף של קטע בסוף הפיסקא ובהכפלה מוטעית של המילים 'כל

הציטוט שלו חלקי). הדרשות מובאות בסדר אחר ובשינויי סגנון קלים במדרש הגדול לדב' כא 8 (מהדורת פיש, עמ' תנט, שו' 6–17 [מדרש תנאים, עמ' 9–16]), ומכאן שמקורן במכילתא דברים. תוספת אחרת, שאין לה מקבילה במדרש הגדול לדברים, מובאת בפירושו צ.

65. פיסקא ריא, עמ' 245, שו' 4. התוספת מתועדת בכ"י ה (ועל פיו ס) ת, וחסרה בעדים ראבדטלמ#ג⁵. דרשה דומה מובאת במדרש הגדול לדב' כא 13 (מהדורת פיש, עמ' תסח, שו' 21–22 [מדרש תנאים, עמ' 128, שו' 5–6]), ומכאן שמקורה במכילתא דברים.

66. פיסקא ריב עמ' 246, שו' 4.²⁷⁵ התוספת מתועדת בעדים אדטלפ, וחסרה בכ"י רבמ#ג⁵. היא מובאת בהרחבה במדרש הגדול לדב' כא 12 (מהדורת פיש, עמ' תסח, שו' 6–7 [מדרש תנאים, עמ' 127, שו' 21–23]), ומכאן שמקורה במכילתא דברים.

67. פיסקא ריג, עמ' 246, שו' 10 – עמ' 247, שו' 2.²⁷⁶ התוספת מתועדת בעדים אדהטלת, וכן מצוטטת בחלקה בשם 'ספרי' ב'לחם משנה' וב'הגהות מיימוניות' לרמב"ם, משנה תורה, הלכות מלכים ח, ו, וחסרה בכ"י רבמ#ג⁵. היא מובאת חלקית במדרש הגדול לדב' כא 13 (מהדורת פיש, עמ' תסח, שו' 18–19 [מדרש תנאים, עמ' 128, שו' 4–5]), ומכאן שמקורה במכילתא דברים.

68. פיסקא ריד, עמ' 247, שו' 6–7.²⁷⁷ התוספת מתועדת בעדים אדהטלת, וכן אצל ר' שלמה בן אברהם אבן אדרת (הרשב"א; על פי 'מגיד משנה' לרמב"ם, משנה תורה, הלכות אישות יד, יז), ר' נסים גירונדי (הר"ן) בפירושו לבבלי, כתובות נב ע"ב, ר' דוד בן זמרא (רדב"ז) ו'לחם משנה' לרמב"ם, משנה תורה, הלכות מלכים ח, ו, וחסרה בכ"י רבמ # כתאב אלתופאחה' (כ"י אוקספורד, בודליאנה 115 Huntington [נויבאואר 1009], דף 238ב). אזכור ר' יונתן, מחכמי דבי ר' ישמעאל, והבאת הדרשה במדרש הגדול לדב' כא 14 (מהדורת פיש, עמ' תסט, שו' 13–15 [מדרש תנאים, עמ' 128, שו' 10–11]) מלמדים שמקורה במכילתא דברים.

69. פיסקא ריד, עמ' 247, שו' 9–10.²⁷⁸ התוספת מתועדת בעדים אדט וחלקית בכ"י ל, וחסרה בכ"י רבחמ#ג. אזכור ר' יונתן והמונח 'הרי זו אזהרה לבית דין', המיוחדים לדבי ר' ישמעאל, והבאת הדרשה בהרחבת יתר במדרש הגדול לדב' כא 14 (מהדורת פיש, עמ' תסט, שו' 20 – עמ' תע, שו' 5 [מדרש תנאים, עמ' 128, שו' 14–21]) מלמדים שמקורה במכילתא דברים.

זמן' (ואתה תבער – בער עושה הרעות מיש' סל' פס' כל זמן ורוח הקדש אומרת כל זמן שתעשו ככה הדם מתכפר לכם').

275 השווה: אפשטיין, מבואות לספרות (לעיל הערה 1), עמ' 713, סעיף יב.

276 השווה: הופמן, מבוא (לעיל הערה 7), עמ' 319; אפשטיין, מבואות לספרות (שם), עמ' 713, סעיף יג.

277 השווה: הופמן, מבוא (שם), עמ' 319–320; אפשטיין, מבואות לספרות (שם), עמ' 713, סעיף יד.

278 השווה: הופמן, מבוא (שם), עמ' 319–320; אפשטיין, מבואות לספרות (שם).

70. פיסקא רטו, עמ' 247, שו' 12 – עמ' 248, שו' 5.²⁷⁹ התוספות מתועדות בעדים אדטל, וכן בכ"י הת במיקום אחר, להלן שם, עמ' 249, שו' 4. הן חסרות בכ"י רבחמ#ג, וכ"י ס מחק את חלקן. המונחים – כגון 'להוציא' – והימצאות רוב הדרשות במדרש הגדול לדב' כא 15 (מהדורת פיש, עמ' תע, שו' 18–23 [מדרש תנאים, עמ' 128, שו' 30–32]) מלמדים שמקורן במכילתא דברים.

71. פיסקא ריח, עמ' 251, שו' 2–12.²⁸⁰ תוספת כמה דרשות המתועדות בעדים אדה'טל, וכן בכ"י ה'ה³, ששם הדרשות שבשו' 6–7 משולבת באותו מיקום, והדרשות שבשו' 2–5 משולבות במיקום אחר, בסוף פיסקא ריח, עמ' 252, שו' 4,²⁸¹ וכן בכ"י ת, שבו הדרשות שבשו' 6–12 משולבות באותו מקום, והדרשה שבשו' 3–4 משולבת בפיסקא ריט, עמ' 252 שו' 15. כל הדרשות חסרות בכ"י רבחמ#ג. אזכור ר' יאשיה והימצאות הדרשה שבשו' 6–7 במדרש הגדול לדב' כא 18 (מהדורת פיש, עמ' תעו, שו' 19–21 [מדרש תנאים, עמ' 130, שו' 19–21])²⁸² מלמדים שמקור הדרשות או לפחות מקצתן במכילתא דברים.

72. פיסקא רכא, עמ' 254, שו' 16 – עמ' 255, שו' 3. התוספת מתועדת בעדים אדה'טלת, וכן בכ"י ה'ה³ במיקום אחר, בפיסקא ריח, עמ' 251, שו' 5,²⁸³ וחסרה בכ"י רבמ. התוספת אינה מובאת במדרש הגדול לדברים. מקבילה בעלת תוכן דומה נמצאת בתוספתא, סנהדרין ט, ו (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 429) ובבבלי, סנהדרין מה ע"א, אך סדר הצגת דברי חכמים ור' יהודה הפוך. אפשר אפוא שמקור התוספת במכילתא דברים אך אין לכך ראיה.

73. פיסקא רכב, עמ' 255, שו' 5–9.²⁸⁴ התוספת מתועדת בעדים אדטל, וכן בכ"י הת במיקום אחר, להלן שם, שו' 10, וחסרה בכ"י רבחמ. חלק מן התוספת מובא בהרחבה במדרש הגדול לדב' כב 1 (מהדורת פיש, עמ' תפג, שו' 11–14 [מדרש תנאים, עמ' 132, שו' 33–35]), ומכאן שמקורה במכילתא דברים.

74. פיסקא רכו, עמ' 258, שו' 11. רבנו הלל פירש: 'ולא יתקשט האיש בתכשיטי אשה – מנין דאסור. ת"ל לא ילבש גבר שמלת אשה – דהיינו לא ילבש חלוק של צורות כי היכי דנשים לובשות, ולא טלית של שליטים דהיינו טלית מרוקמת'. לכאורה לפנינו פירוש, אך בלשון זו בדיוק שונה מדרש הגדול לדב' כב 5 (מהדורת פיש, עמ' תפח, שו' 13 [מדרש תנאים, עמ' 134, שו' 40–41]) על פי המכילתא: 'לפי כך לא יתקשט האיש בתכשיטי אשה ולא אשה

279 השווה: אפשטיין, מבואות לספרות (שם) עמ' 713, סעיף טו.

280 השווה: שם, עמ' 570, 713, סעיף טו; אפשטיין, מחקרים (לעיל הערה 4), ב, עמ' 115.

281 מיקום הדרשות בכ"י ה' תוקן על פי מיקומן בדפוס, ראה לעיל הערה 66.

282 לדרשת הספרי בשו' 3–4 השווה: מדרש הגדול לדב' כא 22 (מהדורת פיש, עמ' תפ, שו' 5–7 [מדרש תנאים, עמ' 131, שו' 35–36]).

283 מיקום הדרשות בכ"י ה' תוקן על פי מיקומן בדפוס, ראה לעיל הערה 66.

284 השווה: אפשטיין, מבואות לספרות (לעיל הערה 1), עמ' 714, סעיף יז.

בתכשיטי איש, ולא ילבש חלוק של צורות ולא טלית של שלטים'. מאחר שאי אפשר להניח שרבנו הלל כיוון מדעתו לפירוש המכילתא, נראה שכתב זאת על פי הערת גיליון של המכילתא שהייתה לפניו.²⁸⁵ בעדים ראבדלמ וכן בציטוט הספרי על ידי ר' אליהו מזרחי בפירושו שם אין לתוספת זו זכר.

75. פיסקא רכח, עמ' 260, שו' 2–10.²⁸⁶ התוספת מתועדת בעדים אדל, וחסרה בכ"י רבה(ח) מס ('בנוסחאות ישנות') ת#ג. אזכור ר' יאשיה והימצאות רוב הדרשות בהרחבה במדרש הגדול לדב' כב 6 (מהדורת פיש, עמ' תפט, שו' 17–22; עמ' תצא, שו' 12 – עמ' תצב, שו' 6 [מדרש תנאים, עמ' 135, שו' 13–16, 28 – עמ' 136, שו' 6] מלמדים שמקור התוספת במכילתא דברים.

76. פיסקא רכט, עמ' 262, שו' 5–10.²⁸⁷ התוספת מתועדת בעדים אדהטל, וחסרה בכ"י רבמנת. הדרשה הראשונה של ר' ישמעאל מתועדת במדרש הגדול לדב' כב 8 (מהדורת פיש, עמ' תצג, שו' 12–13 [מדרש תנאים, עמ' 136, שו' 15–16]), ומכאן שמקור התוספת במכילתא דברים.

77. פיסקא רל, עמ' 263, שו' 11 – עמ' 264, שו' 4.²⁸⁸ התוספת מתועדת בעדים אדטלת, וכן בכ"י ה במיקום אחר, לעיל שם, שו' 2, ובסדר דרשות אחר. היא חסרה בכ"י רבב'מן(צ). אזכור ר' יאשיה והימצאות מקצת הדרשות במדרש הגדול לדב' כב 9 (מהדורת פיש, עמ' תצה, שו' 21 – עמ' תצו, שו' 1 [מדרש תנאים, עמ' 137, שו' 27–28]) מורים שמקור התוספת במכילתא דברים.

78. פיסקא רלב, עמ' 265, שו' 11–12.²⁸⁹ התוספת מתועדת בעדים אדהל, וחסרה בכ"י רבב'ן(ח)מן. היא מובאת בהרחבה במדרש הגדול לדב' כב 11 (מהדורת פיש, עמ' תצז, שו' 8–9, 19–17 [מדרש תנאים, עמ' 138, שו' 16–17, 22–25]), ומכאן שמקורה במכילתא דברים.

79. פיסקא רלג, עמ' 265, שו' 13 – עמ' 266, שו' 5.²⁹⁰ התוספת מתועדת בעדים אדל, וחסרה בכ"י רבב'הטמן. היא מובאת במדרש הגדול לדב' כב 11 (מהדורת פיש, עמ' תצז, שו' 23 – עמ' תצה, שו' 7 [מדרש תנאים, עמ' 138, שו' 28–34]), ומקבילתה הקרובה מובאת במכילתא דר' ישמעאל, בחודש ז (מהדורת הורוביץ–רבין, עמ' 229), ומכאן שמקורה במכילתא דברים.

285 ראה ביתר פירוט: כהנא, ספרי זוטא דברים (לעיל הערה 106), עמ' 334.

286 השווה: אפשטיין, מבואות לספרות (לעיל הערה 1), עמ' 714, סעיף יח; הנ"ל, מבוא לנוסח (לעיל הערה 1), עמ' 1075.

287 השווה: הופמן, מבוא (לעיל הערה 7), עמ' 321–322; אפשטיין, מבואות לספרות (שם), עמ' 714, סעיף יט; הנ"ל, מחקרים (לעיל הערה 4), ב, עמ' 298; הנ"ל, מבוא לנוסח (לעיל הערה 1), עמ' 10.

288 השווה: אפשטיין, מבואות לספרות (שם), עמ' 572, 714, סעיף כ; עמ' 706, הערה 24.

289 השווה: שם, עמ' 714, סעיף כא.

290 השווה: שם.

80. פיסקא רלד, עמ' 266, שו' 6–11. ²⁹¹ התוספת מתועדת בעדים אדטלת, וכן בכ"י ה במיקום אחר, להלן שם, עמ' 267, שו' 4. כמו כן היא מתועדת כציטוט מ'ספרי' דברים בתוספות לבבלי, מנחות מא ע"ב; שם, בכורות לט ע"ב, בהלכות ציצית לרבנו אשר בן יחיאל (הרא"ש), ב'ספר העיטור' וב'מרדכי'. ²⁹² היא חסרה בכ"י רבב'מן. מונחיה האופייניים לדבי ר' ישמעאל (כגון 'למה נאמר לפי שנאמר') והימצאותה במדרש הגדול לדב' כב 12 (מהדורת פיש, עמ' תצה, שו' 14–20 [מדרש תנאים, עמ' 139, שו' 3–7]) ובספרי במדבר פיסקא קטו (מהדורת כהנא, עמ' 318) מדבי ר' ישמעאל, מורים שמקורה במכילתא דברים.

81. פיסקא רלה, עמ' 268, שו' 5–9. ²⁹³ התוספת מתועדת בעדים אדה'טל, וכן בכ"י ה'ה'ת במיקום אחר, לעיל שם, עמ' 267, שו' 5, ²⁹⁴ וחסרה בכ"י רבחמ'נ. המינוח שלה ('למה נאמר לפי שנאמר') והימצאותה במדרש הגדול לדב' כב 13 (מהדורת פיש, עמ' תצט, שו' 16–24 [מדרש תנאים, עמ' 139, שו' 22–27]) מלמדים שמקורה במכילתא דברים.

82. פיסקא רלו, עמ' 269, שו' 5–8. ²⁹⁵ התוספת מתועדת בעדים אדה'טל, וכן בכ"י ה'ה'ת במיקום אחר, לעיל שם, עמ' 267, שו' 6. ²⁹⁶ דברי ר' ישמעאל נוספו בד גם בפיסקא רמא, עמ' 271, שו' 12. התוספת חסרה בכ"י רבחמ'נ. חלקה מובא במדרש הגדול לדב' כב 14, 16 (מהדורת פיש, עמ' תק, שו' 5, 18–19 [מדרש תנאים, עמ' 140, שו' 3, 10]), וחלקה מובא בהרחבה במדרש הגדול לדב' כב 22 (מהדורת פיש, עמ' תקד, שו' 22 – עמ' תקה, שו' 5 [מדרש תנאים, עמ' 142, שו' 9–14]), ומכאן שמקורה במכילתא דברים.

83. פיסקא רלו, עמ' 269, שו' 9 – עמ' 270, שו' 1. ²⁹⁷ התוספת מתועדת בעדים אדה'טל, וכן בכ"י ה'ה'ת במיקום אחר, להלן שם, עמ' 270, שו' 3, ²⁹⁸ וחסרה בכ"י בחמ'נ. היא מובאת במדרש הגדול לדב' כב 17 (מהדורת פיש, עמ' תקא, שו' 5–12 [מדרש תנאים, עמ' 140, שו' 14–19]), ומכאן שמקורה במכילתא דברים.

84. פיסקא רמוז, עמ' 276, שו' 4–5. התוספת מתועדת בעדים אדטל, וכן בכ"י רה במיקום אחר, לעיל שו' 1, וחסרה בכ"י בב'מת. היא מובאת בשינויים במדרש הגדול לדב' כג 2 (מהדורת פיש, עמ' תקיא, שו' 5–6 [מדרש תנאים, עמ' 144, שו' 22–23]), ומכאן שמקורה במכילתא דברים.

291 השווה: שם; כהנא, ספרי במדבר (לעיל הערה 1), עמ' 828–830.

292 ראה מראי המקומות אצל פינקלשטיין על אתר; כהנא, ספרי במדבר (שם).

293 השווה: אפשטיין, מבואות לספרות (לעיל הערה 1), עמ' 714, סעיף כב.

294 בכ"י ה' תוקן המיקום על פי הדפוס, ראה לעיל הערה 66.

295 השווה: אפשטיין, מבואות לספרות (לעיל הערה 1), עמ' 714, סעיפים כג, כד.

296 בכ"י ה' תוקן המיקום על פי הדפוס, ראה לעיל הערה 66.

297 השווה: אפשטיין, מבואות לספרות (לעיל הערה 1), עמ' 706, 714, סעיף כג.

298 בכ"י ה' תוקן המיקום על פי הדפוס, ראה לעיל הערה 66.

85. פיסקא רמט, עמ' 277, שו' 6. התוספת 'בזכרים' הכתוב מדבר ולא בנקיבות' מתועדת בעדים ראדהחטלת וכנראה גם בפירוש הרוקח לתורה,²⁹⁹ וחסרה בכ"י בב'מ#ג. היא מובאת בהרחבה ובשם ר' ישמעאל במדרש הגדול לדב' כג 4 (מהדורת פיש, עמ' תקיד, שו' 9–12 [מדרש תנאים, עמ' 145, שו' 8–10]), ומכאן שמקורה במכילתא דברים.

86. פיסקא רנד, עמ' 280, שו' 9.³⁰⁰ התוספת מתועדת בכ"י רהת, וחסרה בעדים אבדטלמ#ג⁵. היא מובאת בהרחבה במדרש הגדול לדב' כג 10 (מהדורת פיש, עמ' תקכ, שו' 26–27 [מדרש תנאים, עמ' 147, שו' 20–21]), ומכאן שמקורה במכילתא דברים.

87. פיסקא רנט, עמ' 282, שו' 12–13.³⁰¹ התוספת מתועדת בכ"י רהת, וחסרה בעדים אבדחטלמ#ג⁵. היא מובאת בהרחבה במדרש הגדול לדב' כג 16 (מהדורת פיש, עמ' תקכד, שו' 14–21 [מדרש תנאים, עמ' 149, שו' 3–9]), ומכאן שמקורה במכילתא דברים.

88. פיסקא רס, עמ' 283, שו' 8–9.³⁰² התוספת מתועדת בכ"י רה, וכן ב'זהר הרקיע' לר' שמעון בן צמח דוראן חרוז צא וב'מגיד משנה' לרמב"ם, משנה תורה, הלכות אישות א, ד בשם 'ספרי', וחסרה בעדים אבד(ח)טלמת#ג⁵. היא מובאת במדרש הגדול לדב' כג 18 (מהדורת פיש, עמ' תקכו, שו' 3–4 [מדרש תנאים, עמ' 149, שו' 22–23]), ומכאן שמקורה במכילתא דברים.

89. פיסקא רצא, עמ' 310, שו' 11–12. התוספת של דרשת ר' ישמעאל מתועדת בכ"י במ, וחסרה בעדים ראדטל#ג⁸.³⁰³ התוספת אינה מובאת במדרש הגדול לדברים או במקום אחר, אך סביר שמקורה במכילתא דברים כמו רוב התוספות.

90. פיסקא שא, עמ' 319, שו' 5. התוספת 'מלמד שלא ירד להשתקע אלא לגור שם' מתועדת בעדים אדטלפ, וחסרה בכ"י רבחמ#ג וב'כתאב אלתפאחה' (כ"י אוקספורד 115 Huntington, דף 242ב). סביר שמקורה של תוספת זו בנוסח ההגדה, ראה למשל: הגדת רב עמרם גאון, רב נטרונאי גאון, רב סעדיה גאון (רס"ג) והרמב"ם.³⁰⁴

91. פיסקא שא, עמ' 320, שו' 2. התוספת 'רימון שבכר >מניחו בסל ובא ועומד באמצע עזרה ומבקש רחמים על ארץ ישראל ועל ישראל ועל עצמו שנא' השקיפה ממעון קדשך מן השמים וברך את עמך את ישראל ואת האדמה אשר נתת לנו' מתועדת בכ"י במ, וחסרה בעדים

299 פירוש הרוקח לתורה, מהדורת י' קלוגמאנן, בני ברק תש"מ, ג, עמ' רלה.

300 השווה: אפשטיין, מבואות לספרות (לעיל הערה 1), עמ' 717, סעיף לג.

301 השווה: שם, עמ' 723, סעיף 29.

302 השווה: שם, עמ' 723, סעיף 30.

303 התוספת מתועדת לפני דברי ר' שמעון בשו' 10, אך פינקלשטיין במהדורתו שביץ אותה מדעתו לאחר דברי ר' שמעון.

304 ש' ו' ספראי, הגדת חז"ל, ירושלים תשנ"ח, עמ' 271.

ראדחטל#ג. וראה כיוצא בה: תנחומא, כי תבוא, א; תנחומא, מהדורת בובר, כי תבוא, ב (דף כג ע"א) וב'ספר פתרון תורה'.³⁰⁵

נספח ב

קטעים שזוהו כתוספות בטעות או ללא ביסוס מספק

1. פיסקא ח, עמ' 16 – ראה הדיון לעיל סעיף ב, 3.

2. פיסקא יז, עמ' 28, שו' 2. פינקלשטיין כתב בהערותיו על המשפט 'איש פלוני יודע בכל לשון אושיבנו דיין' כי הוא חסר בכ"י במ וכן במדרש הגדול לדברים, ואולי הוא 'מעיקרו פירוש על הגליון אל [צ"ל: של] המלה הליניסטון'. הערה זו נכתבה בהשראת הצעת ההגהה של הופמן למשפט בספרי 'איש פלוני הלווני ממון אושיבנו דיין', שבמקום 'הלווני ממון' צ"ל: 'הליניסטון', אולם קשה מאוד לקבל את הדברים. המשפט 'איש פלוני יודע בכל לשון אושיבנו דיין' מתועד גם בעדים המערביים ראדטל וגם בכ"י ג¹³ המזרחי, וחסרונו בכ"י במ וכן בץ הוא כנראה השמטה מחמת הדומות ותו לא.³⁰⁶ זאת ועוד, המילה 'הליניסטון' אינה מתועדת לא בספרי ולא במדרש הגדול לדברים, ואינה אלא הצעת הגהה של הופמן למקבילה למשפט במדרש הגדול לדב' א, 17 (מהדורת פיש, עמ' כח, שו' 6) 'איש פלוני אנליס מינס אושיבנו דיין',³⁰⁷ ומדרש הגדול לדברים שם מצטט ככל הנראה את המקבילה במכילתא ולא את הספרי.³⁰⁸

3. פיסקא יז, עמ' 28, שו' 9 – עמ' 29, שו' 6. פינקלשטיין הדפיס את כל הקטע באותיות קטנות וכתב: 'נראה שנוסף מגליון ואינו מעיקר הספרי'. הוא נימק זאת בשלושה נימוקים: 'חסר במדרש תנאים'; 'ומפני זה אין המאמר שאחריו פותח ב"דבר אחר" כרגיל בשתי דרשות על פסוק אחד'; 'ומפני סבה זו עלו בו גם כן הרבה שבושים שהיה כתוב מתחילתו על הגליון במקום מצומצם באותיות קטנות'. אך אלו נימוקים קלושים. מדרש הגדול לדברים נוהג לדלג על קטעים רבים, העדר 'דבר אחר' לפני דרשה חדשה נפוץ מאוד, והקטע אינו משופע בשיבושים.

305 ספר פתרון תורה, מהדורת א"א אורבך, ירושלים תשל"ח, עמ' 281.

306 שלא כדברי פינקלשטיין, המשפט מתועד במדרש הגדול לדברים. ראה: מדרש הגדול לדב' א 17 (מהדורת פיש, עמ' כח, שו' 7 [מדרש תנאים, עמ' 9, שו' 32]).

307 ראה: מדרש תנאים, עמ' 9, שו' 33 והערת הופמן שם: 'נראה בעיני פירוש יודע חכמת יונים, ונראה דצ"ל אלניסטיס, ἐλληνιστής, וכנראה מה שכתב בספרי: איש פלוני הלווני ממון, גם כן טעות סופר וצ"ל: איש פלוני הליניסטון (הליניסטון) ומיושב קושיית ר' דוד פארדו'.

308 נוסף על המשפט הנזכר, החסר בספרי, גם המשפט 'איש פלוני עשיר אושיבנו דיין' מתועד רק במדרש הגדול לדברים וחסר בספרי.

ציטוט הדרשות לא רק בכל עדי הנוסח המערביים (ראבדהחטלצ'ת) אלא גם בנ המזרחי תומך במסקנה, המוצקה כשלעצמה, שלפנינו קטע מקורי בספרי.

4. פיסקא כו, עמ' 36, שו' 2 – עמ' 38, שו' 8. פינקלשטיין הדפיס את כל הקטע הארוך הזה באותיות קטנות ונימק זאת בכותבו: 'לפי דעתי אין המאמר הזה מעיקר הספרי שאין לו כל קשר עם מה שלפניו ושלאחריו, ועיקר הדרש מתחיל למטה [עמ' 38, שו' 9], ורק מפני שויון המלים "שני פרנסים טובים" נשתרבב המאמר הזה כאן. ובנוסחי גאמכ³⁰⁹ נגרר אחר "דוד מלך ישראל" המשפט הבא למטה, "והיו יכולים לתלות את העולם במעשיהם הטובים" שהוא שלא במקומו. ומזה הוספת ראייה שהמאמר המתחיל "משה אמר לפני הקב"ה" אינו מעיקרו של הספרי. אפשרטיין, בביקורתו על מהדורת פינקלשטיין, חלק על הראייה האחרונה,³¹⁰ אך סבר שכל הקטע מעמ' 36, שו' 1 עד 'דבר אחר' בעמ' 39, שו' 2 הוא הוספה הלקוחה 'ממדרשי ילמדנו'.³¹¹ כראיות לכך ציין שהמונח 'זהו שאמר הכתוב' הוא מונח אמוראי שאינו מתועד במדרשי התנאים ('חוק ממכילתא דמילואים, שמיני א' ז' המאוחרת'), ושהתנא ר' חנינה המוזכר בעמ' 38, שו' 5 'זכר בדבי ר' ישמעאל רק במכילתא בשלח, עמלק פ"א [מהדורת הורוביץ-רבין, עמ' 177, אבל רגיל בס"ז [בספרי זוטא]].

כבר חלקתי בעבר על דברי פינקלשטיין ואפשרטיין,³¹² ועיקרי טענותיי: הקטע מתועד בכל עדי הנוסח של הספרי גורסים קטע זה, הן המערביים הן המזרחיים (ראבדהחטלצ'ת#ג'נ); מסורת דומה של הדרשות שבקטע זה בספרי מתועדת בקטע גניזה של מכילתא דברים, שפינקלשטיין זיהה בטעות כקטע ספרי;³¹³ לפנינו אפוא פתיחתא בראש סדר ארץ ישראלי, שאומנם נפוצה במדרשי האמוראים, אך מתועדת מידי פעם במדרשי תנאים.³¹⁴ אין אפוא בסיס לראות בדרשות אלה תוספת.

5. פיסקא כו, עמ' 40, שו' 9 – עמ' 41, שו' 3. הקטע עוסק בדרשות המילה 'לאמר'. הוא פותח במילים, 'זה אחד מן הדברים שאמר משה לפני המקום הודיעני אם אתה עושה לי אם אי את עושה לי'. לאחר מכן מובאות ארבע דרשות למילה 'לאמר' במשמעות זו: 'שם' יז 4 – 'הודיעני אם נופל אני בידם'; 'שם' ו 12 – 'הודיעני אם את גואלן'; 'במ' יב 13 – 'הודיעני אם את מרפא'; 'במ' כז 15 – 'הודיעני אם את ממנה עליהן פרנסין'; ולבסוף נאמר בסיום דרשת פסוקנו בדב' ג 23 – 'אף כן אתה אומר [...] הודיעני <אם> אכנס לארץ אם לאו'. פינקלשטיין הדפיס

309 ג קטע מכילתא, ראה להלן; א כ"י ברלין Or. Qu. 1594; מ מדרש חכמים; כ ילקוט המכירי.

310 'אבל אם מפני כך הרי משפט זה שנכנס בכ"י גאמכ אינו אלא אשגרה פשוטה מלהלן [עמ' 38].

311 אפשרטיין, מחקרים (לעיל הערה 4), ב, עמ' 903–904.

312 מ' כהנא, 'קטעים חדשים מהמכילתא דברים', תרביץ, נד (תשמ"ה), עמ' 509–510, 535–538.

313 לנוסחה ראה: כהנא, קטעי מדרשי הלכה (לעיל הערה 25), עמ' 339–340; ובתוספת פירוש מפורט: כהנא, קטעים חדשים (שם).

314 לחומר שציינתי שם יש להוסיף את פתיחתה של מכילתא דר' שמעון בן יוחאי. ראה: כהנא, המכילתות לפרשת עמלק (לעיל הערה 148), עמ' 384–385, וראה גם הנסמן שם בהערה 128.

באות רגילה רק את הדרשה על 'גואלן' (שו' 11–13), ואת שלוש הדרשות האחרות הדפיס באות קטנה. בהסברו לכך כתב כי חוץ מדרשת היסוד של ואתחנן יש במדרש הגדול לדברים רק דוגמה אחת ('אם את גואלן'), ובכ"י במ שלוש, ושהדוגמה הראשונה ('אם נופל אני בידם') חסרה בדברי ר' אלעזר בן עזריה במקבילות בספרי במדבר פסקאות קה וקלה, אשר מנה 'ארבע מקומות' בלבד. אפשטיין, בביקורתו על מהדורת פינקלשטיין, הסתייג וכתב: 'אבל אם כן נשארת איפוא רק דוגמא אחת ממקום אחר (שמ' ו 12),³¹⁵ ואין הלשון "זה אחד מן הדברים – אף כאן" מתאים לזה כלל'. עוד הוסיף וכתב: 'החסרונות במקצת כי"י אינם מוכיחים כלום, שכן השמטות סופרים כאלה רגילות בשורה של דוגמאות וב"כיצא בו" [...] אלא שעל דברי ר' אלעזר בן עזריה בספרי במדבר פי' קה הוסיף סתם ספרי כאן פסוק חמישי; אבל כל המגיה בכגון זה ידו על התחונה [ההדגשה שלי].'³¹⁶

ואכן נראה שנוסח מדרש הגדול לדב' ג, 23 כאן (מהדורת פיש, עמ' נט, שו' 11–15), שעליו סמך פינקלשטיין, אינו אלא קיצור. ראה לדבר נוסחו של מדרש הגדול לבמ' כז 15, הנוקט לשון זהה לדרשת ספרי דברים, והכולל חמש היקריות של 'לאמר' כמו בדרשת ספרי דברים; נוסח זה מקורו ככל הנראה אינו בספרי זוטא במדבר (כפי שסבר חיים שאול הורוביץ)³¹⁷ אלא בדרשת ספרי דברים כאן (כדעת אפשטיין), בהתאמת סדר הדרשות לפסוק שבמדבר. הנוסח השלם של חמש הדוגמאות נשתמר בספרי דברים בעדים רא'דל#ג ובמדרש הגדול לדברים לבמדבר, אלא שבג הוקדמה דרשת 'גואלן' לדרשת 'נופל בידם', כמו בגרסת במ כאן ומדרש הגדול לדברים לבמדבר.³¹⁸ בשאר העדים (במץ#ג³) נשמטה מחמת הדומות אחת הדוגמאות.³¹⁹ אין אפוא בסיס לראות בדרשות אלה תוספת.³²⁰

6. פיסקא לא, עמ' 49, שו' 11 – עמ' 51, שו' 13. לדעת פינקלשטיין, שהדפיס את כל הקטע באותיות קטנות, 'נראה שכל המאמר נשתרבב אל הספרי שהרי חסר בהם [מדרש הגדול לדברים ומדרש חכמים] ועוד שהוא מפסיק את קשר הענין. וכבר נוסף אל הספרי עוד מלפני זמנו של רבינו חננאל המביא אותו בפירושו לראש השנה יח ע"ב³²¹ וכן הביאו בעל הערוך, ערך ארבע'. אפשטיין, בביקורתו על מהדורת פינקלשטיין, התנגד להשערת פינקלשטיין וכתב: 'אבל אם

315 ולא שמ' יז 4 כפי שנדפס בטעות אצל אפשטיין.

316 אפשטיין, מחקרים (לעיל הערה 4), ב, עמ' 904.

317 ועל כן שילבו במהדורתו לספרי זוטא במדבר, עמ' 320.

318 וזה כנראה נוסח מתוקן שהציג את הפסוקים על פי סדרם המקראי.

319 ג³ (כהנא, קטעי מדרשי הלכה [לעיל הערה 25], עמ' 245–246) דוגמת 'אם נופל אני בידם'; ע' (שם), עמ' 241, 246) דוגמת 'אם את גואלן'; במ דוגמת 'אם את מרפא' (בילקוט תלמוד תורה [ח] צוטטה רק פיתחת הדרשה).

320 לדיון מפורט בדוגמאות עצמן ובייחוד בדוגמת 'אם אתה גואלן' הקשה ראה: כהנא, ספרי במדבר (לעיל הערה 1), עמ' 885–886.

321 במדור חילופי הנוסחאות הוחלף, כנראה בשגגה, 'רבינו חננאל' ב'רבינו נסים'.

כן הדבר איך יתקשר עכשיו הענין [...] אנו צריכים איפוא לנסח בכל־אופן כנוסח הילקוט כ"י (הביאו פינקלשטיין [עמ' 51] "אמר יעקב אברהם יצא" וכו', ודווקא פתיחה זו מתאימה להפסקה ארוכה.³²² הקטע נמצא נוסף על כל העדים המערביים (ראבדהזחטלצקת) גם בכ"י ג⁹ המזרחי, ואת חסרונו במדרש הגדול לדברים ובמדרש חכמים אפשר להסביר בנקל כקיצור. אין אפוא נימוק של ממש לראות בקטע זה תוספת.

7. פיסקא לז, עמ' 70, שו' 1–3. פינקלשטיין הדפיס את המשל באותיות קטנות וכתב בפירושו: 'אולי נוסף כל זה מגליון שהרי חסר במב [מדרש חכמים וכ"י אוקספורד Marshall Or. 24] כרגיל בהוספות לספרי אבל איננו ברור שאולי נשמט על ידי דמיון המלים'. נתונים אלה אינם מדויקים. המשל כולו נשתמר בכ"י רבטכ³²³ לץ. בעדים אדמ נשמט מחמת הדומות המשפט 'משל' [...] הכעור', אך סיום המשל, 'שפסולתו של ראשון מכניס בשני', נמצא גם בהם. אין אפוא סיבה לפקפק במקוריותו של הקטע בספרי.

8. פיסקא מג, עמ' 94, שו' 7–8. דברי ר' מאיר מתועדים בכ"י במם, וחסרים בעדים רדטלק. פינקלשטיין הדפיסם באותיות קטנות וכתב: 'ומסופק אני אם הוא מעיקר הספרי'. אולם נראה כי לפנינו השמטה מחמת הדומות ('רצונו' [...] 'רצונו') ותו לא.³²⁴ דברי ר' מאיר בקטע מתועדים גם בדרשה המקבילה במכילתא לדב' לב 15, שצוטטה בנ. במקבילה במכילתא דר' ישמעאל, שירה ב (מהדורת הורוביץ–רבין, עמ' 122) דברי ר' מאיר אינם מצוטטים, אך במקבילה הקרובה יותר במכילתא דר' שמעון בן יוחאי טו 1 (מהדורת אפשטיין–מלמד, עמ' 74), על פי נוסח קטע גניזה שלא עמד בפני אפשטיין ומלמד, דברי ר' מאיר מובאים בדיוק באותו מקום.³²⁵

9. פיסקא מג, עמ' 99, שו' 3–5. פינקלשטיין הדפיס קטע באותיות קטנות וכתב: 'נוסף לפי דעתי מגליון ואינו מעיקר הספרי, שהרי המאמר הסמוך [בשו' 5] המתחיל "נאמר כאן חרי אף וכו'" אין לו שום קשר עם מאמר זה אלא עם הכתוב וחרה אף ה' ועוד שרוב המאמר חסר במ"ת.³²⁶ הדרשה מתועדת בכל העדים (רבדזחטלפק), ובניגוד לדברי פינקלשטיין יש קשר הדוק בינה ובין הדרשה אחריה. בדרשה שפינקלשטיין הציע לראות כתוספת כתוב: 'חרה אף יי בכם – שומע אני שהם כלין מן העולם תל' לומ' ועצר את השמים – מיני פורעניות הן. וכן הוא אומר חצי אכלה במ – חצי כלין והן אינן כלין'. ובדרשה הבאה מוכיחים שחרון אף הוא 'מיני פורענות', הכוללים גם 'עצירת גשמים'. הקיצור במדרש תנאים, עמ' 38, שו' 26 אינו מלמד דבר.

322 אפשטיין, מחקרים (לעיל הערה 4), ב, עמ' 904–905.

323 ראה: י"ש שפיגל, 'קטע חדש מילקוט המכירי למשלי', סידרא, א (תשמ"ה), עמ' 100.

324 התופעה של השמטות מחמת הדומות בכל העדים המערביים, למעט כ"י במ, שגורה בספרי במדבר ודברים.

ראה: כהנא, אקדמות (לעיל הערה 1), עמ' 15, הערה 22.

325 ראה: כהנא, קטעי מדרשי הלכה (לעיל הערה 25), עמ' 168.

326 השווה: פינקלשטיין, עיונים (לעיל הערה 2), עמ' 200 (הנ"ל, מחקרים [לעיל הערה 2], עמ' 162).

10. פיסקא ס, עמ' 126, שו' 3–4. לדברי אפשטיין 'ישנן בכ"י ר' כמה וכמה הוספות, שאינן בדפוס, ולקוחות ברובן מדבי ר' ישמעאל',³²⁷ ובסעיף הראשון ברשימת ההוספות הללו כתב בקיצור נמרץ בקשר לדרשת הספרי בפיסקא ס: 'לפני "א"ר עקיבא": מפני מה אשרה פסולה. מ"ת [עמ' 47 (משנת ע"ז [עבודה זרה] פ"ג מ"ה)]. ועיין מכילתא דברים 59 כז [מדרש תנאים, עמ' 59, שו' 24]. נראה שכיוון רק ללשון השאלה 'מפני מה אשרה פסולה', החסרה בדפוס, ושנוספה לדעתו על פי המשנה. אולם שאלה זו מתועדת גם בכל שאר עדי הנוסח של הספרי (שלא עמדו לפניו). זאת ועוד, נוסח השאלה בכ"י ראל, 'מפני מה אשרה פסולה', שונה מנוסח משנת עבודה זרה ג, ה, 'מפני מה אשרה אסורה'.³²⁸ אכן כ"י בחמם³²⁹ וכן ך (דף 17ב) גורסים: 'מפני מה אשרה אסורה', בתוספת תשובה: 'מפני שיש בה ידי תפיסת אדם וכל שש בה ידי תפיסת אדם אסור'; כל זאת על פי משנת עבודה זרה שם. אין אפוא מקום לחשוד שנוסח השאלה בכ"י ראל, השונה מלשון המשנה, הוא תוספת לא מקורית בספרי. בהחלט ייתכן שהתשובה 'אמר ר' עקיבה אני איהא אבין³³⁰ לפניך [...] נערכה בהשראת המשנה, אולם גם הסיומת, 'לכך נאמר על ההרים הרמים וגו'', מתועדת רק בספרי ולא במשנה.

11. פיסקא סג, עמ' 129, שו' 9 – עמ' 130, שו' 9. אפשטיין, בביקורתו על מהדורת פינקלשטיין, כתב: 'הלשון "למה נאמר לפי שנאמר" הוא הסגנון המיוחד לדבי ר' ישמעאל (היוצאים מן הכלל חשודים תמיד) ואיננו לשון ספרי דברים. וכבר לשון זה מראה שכל הענין לקוח כאן ממקור שהוא דבי ר' ישמעאל'.³³¹ אכן 'למה נאמר לפי שהוא אומר'³³² הוא מונח מובהק של דבי ר' ישמעאל, ושתי היקרויותיו הנוספות בקטעים ההלכתיים של ספרי דברים מתועדות בהערות גיליון ברורות.³³³ אולם דרשה זו מתועדת נוסף על כל העדים המערביים (ראדחטל) גם בן המזרחי. ייתכן אפוא שעורך הספרי שילב כאן מקור מדבי ר' ישמעאל – ואפשר שאף אפשטיין התכוון לכך – אך אין סיבה לקבוע שזו תוספת מאוחרת.

12. פיסקא עא, עמ' 135, שו' 9–12. אפשטיין קבע על סמך המונח 'מגיד' ומקבילה בשם

327 אפשטיין, מבואות לספרות (לעיל הערה 1), עמ' 718.

328 כל עדי הנוסח של המשנה גורסים 'פסולה' ולא 'אסורה'. ראה: ד' רוזנטל, משנה עבודה זרה: מהדורה ביקורתית ומבוא, ירושלים תשמ"א, המהדורה, עמ' 44.

329 מדרש הגדול לדב' יב 2 (מהדורת פיש, עמ' רמו, שו' 1–8 [מדרש תנאים, עמ' 47, שו' 28–34]) מצטט את הספרי. קטע המכילתא שפרסם שכטר, ושאליו הפנה אפשטיין, אינו כולל את הקטע הזה. ראה: כהנא, קטעי מדרשי הלכה (לעיל הערה 25), עמ' 348, שו' 6–8.

330 לדיון מפורט בדעות החוקרים על הוראתה של מילה זו ראה: רוזנטל, משנה עבודה זרה (לעיל הערה 328), עמ' 234–236.

331 אפשטיין, מחקרים (לעיל הערה 4), ב, עמ' 894.

332 כך הוא בכ"י בל"ג בספרי דברים כאן. על המונח הנדיר הדומה לו 'למה נאמר לפי שנאמר', כפי שהוא בעדים רבדחטמ כאן, ראה: כהנא, ספרי במדבר (לעיל הערה 1), עמ' 69, הערה 9.

333 ראה לעיל בספא, מס' 80, 81 (שתי ההיקרויות במכילתא דר' שמעון בן יוחאי לא 12 [מהדורת אפשטיין] – מלמד, עמ' 222, שו' 1, 4] מתועדות בדרשות שמדרש הגדול ציטט ממכילתא דר' ישמעאל).

תנא דבי ר' ישמעאל בבבלי: 'אין לי כל ספק, שזוהי מן ההוספות הלקוחות מדבי ר"י'.³³⁴ אולם הדרשה – כולל המונח 'מגיד' – מתועדת נוסף על כל העדים המערביים (ראבדהחטלמצ) גם בכ"י ו'נ התימניים. אין אפוא בסיס טקסטואלי לראות בה תוספת מאוחרת, ובהחלט ייתכן שעורך הספרי שילבה ממקור מדבי ר' ישמעאל.

13. פיסקא עה, עמ' 140, שו' 20 – עמ' 141, שו' 2. ראה דיון לעיל סעיף ד, 2.
14. פיסקא עז, עמ' 142, שו' 17–18. פינקלשטיין בהערותיו כתב על דברי ר' יהודה: 'אולי הועתק המאמר הנה ע"י שיגרא או נוסף מגליון כי מפריע את הענין כמפורש למטה'. אולם דברי ר' יהודה מתועדים נוסף על כל העדים המערביים (ראבדהחטלמצ וכן כ [דף 2ב]) גם בנ המזרחי, ואין לפקפק שמקורם בספרי.
15. פיסקא צא, עמ' 153, שו' 6–7. פינקלשטיין הדפיס את הקטע באותיות קטנות בגלל הקושי שמצא בהקשרו. בהערותיו כתב: 'לדעתי נוספה ברייתא זו מגליון ואינה מעיקר הספרי, ואעפ"י שנמצאת בכל המקורות חוץ מה [מדרש הגדול לדברים]'. אולם כבר אפשרי, בביקורתו על מהדורת פינקלשטיין, דחה את דבריו.³³⁵
16. פיסקא צב, עמ' 153, שו' 13–14. פינקלשטיין שיער ששתי הדרשות אינן מעיקר הספרי, לנוכח חסרונן במובן מדרש הגדול לדברים. אך הציטוט החלקי במדרשים אלה והימצאות הדרשה הראשונה נוסף על כל שאר העדים המערביים (ראבדהחטלצ) גם בנ המזרחי, מוכיחים שמקורה בספרי. לעומת זאת המשך הדרשה, 'ודרשת מן התורה וחקרת מן העדים ושאלת מן התלמידים', הוא תוספת; ראה לעיל נספח א, מס' 14.
17. פיסקא צג, עמ' 154, שו' 4. אפשריין חשד שמקור הדרשות 'אנשים – ולא נשים. אנשים – ולא קטנים. אנשים – אין פחות משנים' בדבי ר' ישמעאל.³³⁶ בנימוקיו לכך כתב: "אנשים ולא נשים – כר' ישמעאל במכילתא שבמ"ת [עמ' 69]: "אנשים להוציא את הנשים דברי ר' ישמעאל",³³⁷ אבל בדבי ר"ע שנינו (בברייתא שבבבלי סנהדרין קיא ב): "צא או הן ולא שלוחן. אנשים – אין אנשים פחות משנים. ד"א אנשים ולא נשים אנשים ולא קטנים". בדבי ר"ע שבבבלי ("ספרי דבי רב") הובא אפוא המדרש "אנשים ולא נשים אנשים ולא קטנים" כ"ד"א", וזאת אומרת מדרש ממקור אחר (דבי ר' ישמעאל!), אבל בספרי שלנו נכנס דבי ר' ישמעאל זה בלא כל ציון מיוחד'. דא עקא, לקביעת אפשריין על מקור שתי הברייתות בבבלי אין ביסוס, והעובדה שהספרי סותם כר' ישמעאל אומנם מנוגדת להכללה מחקרית, אך אי

334 אפשריין, מבואות לספרות (לעיל הערה 1), עמ' 707, סעיף 4. וראה גם: שם, עמ' 718.

335 אפשריין, מחקרים (לעיל הערה 4), ב, עמ' 905.

336 אפשריין, מבואות לספרות (לעיל הערה 1), עמ' 718, סעיף 3 (הנ"ל, מחקרים [שם], ב, עמ' 126–127).

337 ראה: כהנא, קטעי מדרשי הלכה (לעיל הערה 25), עמ' 352, קטע 18, שו' 1.

אפשר לייחס על פיה בוודאות דרשה לדבי ר' ישמעאל.³³⁸ מכל מקום הימצאות הדרשה נוסף על כל העדים המערביים (ראבדהלמפ) גם בנ המזרחי מורה שאין לפקפק במקורה שמקורה בספרי.³³⁹

18. פיסקא ק, עמ' 160, שו' 6–9. אפשטיין הראה בצדק שיש כאן שני מדרשים, האחד מדבי ר' ישמעאל, על פי מקבילה בבבלי, חולין ע ע"ב, והשני מדבי רבי, על פי מקבילה בבבלי, חולין סג ע"ב, והסיק: 'ונראה ששניהם נוספו כאן מדבי ר"י, שהשתמש הרבה בדבי רבי'.³⁴⁰ אולם באמת אין שום ראיה טקסטואלית או מינוחית שלפנינו תוספת מאוחרת. אדרבה, הדרשות מתועדות בכל עדי הנוסח של הספרי (ראבדהלמפ), וכפי שציין אפשטיין, הדרשה הראשונה מתועדת גם בספרא, שמיני פרשה ב, ח (מהדורת וייס, דף מה ע"א), מדבי ר' עקיבא.³⁴¹ גם במקרה זה לא הבדיל אפשטיין בין מקורות מדבי ר' ישמעאל ששולבו בספרי דברים ובין תוספות מאוחרות.

19. פיסקא קג, עמ' 162, שו' 9–16. אפשטיין כתב שמקור הדרשות בדבי ר' ישמעאל, והפנה להימצאות הדרשה שבשו' 9–11 על 'ואת כל ערב למינו'³⁴² גם בתוספת מדבי ר' ישמעאל בספרא, שמיני (=שרצים) בכ"י וטיקן 31 ebr.³⁴³ אולם בתוספת מדבי ר' ישמעאל בכ"י וטיקן 31 ebr. שם (וכן הוא בכ"י פרמה 3259) הדרשה שונה,³⁴⁴ ודרשה דומה מאוד לזו שבספרי דברים, שו' 9–11 נמצאת דווקא בדרשה המקורית מדבי ר' עקיבא בספרא, שרצים פרק ה, ד (מהדורת וייס, דף נ ע"ג), על פי נוסח כ"י וטיקן 66 ebr.³⁴⁵ הדרשה מתועדת בכל העדים של ספרי דברים

338 ואין בדרשת הספרי כאן מינוח של דבי ר' ישמעאל כדוגמת 'אנשים' – להוציא את הנשים' שבקטע הגניזה של מכילתא דברים.

339 ודוק, גם אפשטיין עצמו לא טען שמקורה במכילתא דברים כמו בשתי הדוגמאות הנוספות שהביא שם, וכנראה לדעתו עורך הספרי הוא ששילב כאן בסתם את דעת ר' ישמעאל.

340 אפשטיין, מבואות לספרות (לעיל הערה 1), עמ' 716, סעיף כח.

341 במדרש הגדול לדב' יד 5 (מהדורת פיש, עמ' רצג, שו' 2–6 [מדרש תנאים, עמ' 74, שו' 18–20]) כנראה פפרזה מקוצרת של הספרי.

342 'עורב זה עורב הגדול. ואת כל עורב – להביא את העורב העמקי ועורב הבא בראש יונים. לימינו – להביא את הזוריר. כשהוא אומ' למינהו – להביא את בן חוריה'.

343 אפשטיין, מבואות לספרות (לעיל הערה 1), עמ' 719, סעיף 7; וראה דיונו: הנ"ל, מחקרים (לעיל הערה 4), ב, עמ' 120–122.

344 וזה נוסחה (השינויים מהספרי מודפסים באות מודגשת): 'עורב – זה עורב הגדול. למינהו – להביא עורב העמקי ועורב הבא בין היונים. ר' אלעזר [כ"י פרמה: אליעזר] או' להביא סנונית לבנה. אמרו לו אנשי שוק העליון שבירושלם היו אוכלים סנונית לבנה מפני שקורקבנו ניקלף. אמ' להן אף הם עתידים ליתן את הדין'.

345 וזה נוסחה הדרשה (המודגש חסר בספרי דברים): 'עורב – זה עורב. כל עורב – להביא עורב העמקי ועורב הבא בראש היונים. למינו – להביא את הזורירים. למינו – להביא את הסנונית. נץ – זה בן הנץ. למינהו – להביא את בר חוריה'.

(ראבהטלמפצ וכן אצל ר' לוי בן חביב [שו"ת הרלב"ח, ונציה שכה, סימן קד, דף קלז ע"א],³⁴⁶ למעט ד, שהשמיט קטע ארוך. מכאן שהדרשה היא מדבי ר' עקיבא.³⁴⁷ לדרשה הבאה בשו" 12–16 הביא אפשטיין ראייה רק מתוכן הדרשה ש'בכל מקום הכתוב פורט את המועט' וכו', שהוא ייחסה בדיונו בפיסקא ק לדבי ר' ישמעאל, אך כאמור בדיון לעיל מס' 18, גם זו אינה תוספת מאוחרת.

20. פיסקא קד, עמ' 163, שו' 9. לדעת פינקלשטיין שו' 9 'אינה מעיקר הספרי רק נוסף על ידי מעתיק מן הגמרא ולכן הוכנס שלא במקומו'. אולם דרשה זו מתועדת בכל העדים (ראבהטלמפצ) לפני הדרשה 'כי עם קדוש אתה', ואין סיבה לפקפק במקוריותה בספרי. ההמשך בשו" 10–11 אכן תוספת, ראה לעיל נספח א, מס' 20.

21. פיסקא קד, עמ' 163, שו' 11–13. אפשטיין כתב כי דברי ר' עקיבא שם לקוחים מדבי ר' ישמעאל כמו שו' 10–11.³⁴⁸ אולם דברי ר' עקיבא מתועדים נוסף על כל העדים המערביים (ראבד³⁴⁹ החלמ) גם בנ המזרחי, ומלבד זאת המונח 'פרט ל-' אופייני לדבי ר' עקיבא. אין אפוא סיבה לשער כי זו תוספת.³⁵⁰

22. פיסקא קו, עמ' 167, שו' 9–10 על סמך חסרון שתי הדרשות בדפוס, המונח 'מגיד' וכן הדרשה הארוכה המקבילה במדרש תנאים, עמ' 77, שו' 28 – עמ' 78, שו' 5, הסיק אפשטיין: 'ההוספה מקוצרת איפוא מדבי ר' י'.³⁵¹ אולם שתי הדרשות הללו מתועדות בכל העדים המערביים האחרים (ראבהטלמס וכן ר, דף 39ב [הדרשה ראשונה], פצ [הדרשה השנייה]) וכן בנ המזרחי (שתי הדרשות). אין אפוא לחשוך במקוריותן של דרשות אלה בספרי.

23. פיסקא קיד, עמ' 174, שו' 6. אפשטיין כלל דרשה זו ב'חשודים ב"מגיד"',³⁵² אך היא מתועדת נוסף על כל העדים המערביים (רא' בדחטלמפ) גם בעדים המזרחיים ו¹, והמונח 'מגיד' מתועד פעמים רבות בספרי דברים, כמפורט לעיל סעיף ד, 2. אין אפוא בסיס להשערה זו.

24. פיסקא קיח, עמ' 177, שו' 1–3. אפשטיין ציין כי המונח 'כיצד נתקיימו שני כתובים

346 כדברי ליברמן, מחקרים (לעיל הערה 34), עמ' 577.

347 אף על פי שהיא נוקטת את המונח 'להביא', הנפוץ בדבי ר' ישמעאל, אך כאמור לעיל סעיף ד, 2, ספרי דברים משתמש במונח זה 13 פעמים.

348 אפשטיין, מבואות לספרות (לעיל הערה 1), עמ' 712, סעיף ה. והשווה: הנ"ל, מחקרים (לעיל הערה 4), ב, עמ' 129, הערה לשו' 10.

349 בדפוס נשמט חציים הראשון מחמת הדומות.

350 דברי ר' עקיבא הללו הועברו למכילתא דר' ישמעאל, כספא ה (מהדורת הורוביץ-רבין, עמ' 335) עם המונחים מדבי ר' עקיבא. ראה: כהנא, מדרשי הלכה (לעיל הערה 3), עמ' 36, הערה 151.

351 אפשטיין, מבואות לספרות (לעיל הערה 1), עמ' 719, סעיף 8.

352 שם, עמ' 717.

הללו' הוא מונח מדבי ר' ישמעאל, שאינו נמצא במקבילה בפיסקא קיד, עמ' 176, שו' 4³⁵³ ומהקשר דבריו משתמע שלדעתו זו תוספת מדבי ר' ישמעאל. אכן רוב ההיקרויות של ביטוי זה הן בדבי ר' ישמעאל, אך נוסף על הימצאותו בכל עדי הספרי כאן (ראבדטלמם) הוא מתועד גם בספרא, אמור פרק יב, ה (מהדורת וייס, דף ק ע"ד, על פי כ"י וטיקן ebr. 66) ובספרי דברים, פיסקא סב, עמ' 128, 129 (פעמיים). לפנינו אפוא גיוון במונחים ותו לא.³⁵⁴

25. פיסקא קיח, עמ' 177, שו' 5-7. אפשטיין ציין לסמיכות הדרשה 'פתח תפתח – הוי זהיר [...] רחמים', במדרש תנאים, עמ' 85, שו' 2-3, לדרשה שאחריה, 'לאחיך לענייך לאביונך – למה נאמרו כולן [...] בתוך פיו', במדרש תנאים שם, שו' 3-5, הוזהה לדרשת הספרי. לאור זאת הסיק: 'ואין ספק שהכל לקוח מדבי ר"י, ונתקצר בספרי כרגיל בהוספות אלה'.³⁵⁵ הימצאות הדרשה נוסף על כל עדי הנוסח המערביים של הספרי (ראבדהחטלמפצ, תוספות לבבלי, קידושין כד ע"א, ד"ה 'אלא'; שם, בבא בתרא כא ע"א, ד"ה 'כי'), גם בנ המזרחי, מוכיחה שאין זו תוספת מאוחרת. נמצינו למדים כי מדרש הגדול לדברים העתיק את הדרשה השנייה, בשו' 3-5, מן הספרי, ורק את הדרשה הראשונה, בשו' 2-3, העתיק מן המכילתא.

26. פיסקא קכד, עמ' 182, שו' 15 – עמ' 183, שו' 3. פינקלשטיין הגיה את הדרשה על פי המשנה וכתב בהערותיו: 'מאמר זה נראה לי נוסף ולא מעיקר הספרי שאין לו קשר עם הלוך המחשבה והענין [...] ומפני הוספה זו נבוכו המבארים והגיהו זה וזה בכה, כרגיל בהוספות אלה שהיו כתובות בגליון באותיות קטנות במקום מצומצם נפלו טעויות רבות בנוסח ברייתא זו'. אכן הדרשה קשה, ודומה שבכל העדים נשמט כאן קטע, כפי שניכר ברווח בכ"י ר.³⁵⁶ אך היא מתועדת נוסף על כל העדים המערביים (ראבדהחטלספצת) גם בנ המזרחי,³⁵⁷ ואין מקום ליישב את קושי הדרשה בעזרת פתרון הקסם של תוספת מן הגליון.

27. פיסקא קלב, עמ' 189, שו' 11 – עמ' 190, שו' 1. ראה דיון לעיל סעיף ב, 4.

28. פיסקא קמב, עמ' 195, שו' 12-13. פינקלשטיין כתב בהערותיו: 'ולדעתי הברייתא

353 שם, עמ' 707.

354 דוגמה נוספת לגיוון זה אפשר למצוא בספרי דברים, פיסקא סב, עמ' 127-129, שבה נוסף על שתי ההיקרויות של 'כיצד נתקיימו שני כתובים הללו' יש דרשת שני כתובים ללא מונח זה.

355 אפשטיין, מבואות לספרות (לעיל הערה 1), עמ' 720, סעיף 11. נראה שאפשטיין הושפע גם מנוסח הדפוס 'מגיד הכתוב', אך כפי שהעיר בעצמו, בכל שאר הנוסחאות חסרות מילים אלה.

356 על נוהג הסופרים להשאיר רווח מכוון במקומות שנתקשו בהם ועוד ראה: אפשטיין, מבוא לנוסח (לעיל הערה 1), עמ' 1211-1212 (וציין גם לרווח בכ"י ר כאן). וראה כיוצא בו לעיל סעיף ג, 4, נספח א מס' 58 ולהלן מס' 32.

357 מ דילג על הקטע מעמ' 182, שו' 15 עד עמ' 184, שו' 8.

"מיכן אמרו" נוספה מגליון ואינה מעיקר הספרי'. אכן הקטע חסר בכ"י בבי, אך זו השמטה מחמת הדומות, ושאר העדים המערביים (ראדהחטלמת) וכן ג המזרחי גורסים אותו.³⁵⁸

29. פיסקא קמה, עמ' 203, שו' 12–13. לדעת אפשטיין הקטע 'אחרים אומרים [...] המזבח' הוא תוספת.³⁵⁹ אך קטע זה נשמט רק בכ"י ר, מחמת הדומות, והוא מתועד בשאר העדים המערביים (אבדטלמסצת) וכן בנ המזרחי, ואין הצדקה לראות בו תוספת. ראה הדיון לעיל סעיף ג, 1.

30. פיסקא קנה, עמ' 205, שו' 3–4. פינקלשטיין רשם באותיות קטנות את הדרשה 'מנין לא ילמד תלמיד חובה ת"ל לא יומת על פי עד אחד'. דרשה זו אכן חסרה בכ"י אבחסמ (ורבנו הלל לא פירשה), אך היא מתועדת בעדים רדלת. הדרשה הקודמת, 'מנין לא ילמד עד אחד חובה ת"ל לא יומת על פי עד אחד', מתועדת בכל העדים.³⁶⁰ בהחלט ייתכן שהדרשה השנייה נשמטה בכ"י אבחסמ מחמת הדומות, ואין ראייה של ממש שהיא תוספת מאוחרת.

31. פיסקא קנה, עמ' 207, שו' 14–15. אפשטיין כלל דרשה זו ב'חשודים ב"מגיד",³⁶¹ אך היא מתועדת נוסף על כל העדים המערביים (ראבדהטלמפת) גם בסנ המזרחיים, ואין בסיס להשערתו.

32. פיסקא קסז, עמ' 216, שו' 8–9. אפשטיין כלל דרשה זו ב'חשודים ב"מגיד",³⁶² אך היא מתועדת נוסף על כל העדים המערביים (ראבדהחלמןפ) גם בנ המזרחי, ואין בסיס להשערתו.

33. פיסקא קעא, עמ' 219, שו' 2. אפשטיין הסיק מהבאת דברי חכמים בסתם בספרא, קדושים פרק ו, ב (מהדורת וייס, דף צ ע"ג): 'נראה שדברי "חכמים" שבספרי נוספו מן הגיליון'.³⁶⁵ אך הימצאות הדרשה נוסף על כל העדים המערביים (ראבדהחלמסצת) גם בנ המזרחי מלמדת שזו אינה תוספת מהגיליון.

34. פיסקא קפח, עמ' 228, שו' 12. פינקלשטיין התקשה בהבנת הדרשה 'על פי כתבם ולא על פי תורגמן', וכתב בהערותיו: 'ולפי דעתי משפט זה נוסף בזמן קדום אל הספרי מגליון, וראיה

358 לגופם של דברים ראה: הנשקה, שמחת הרגל (לעיל הערה 238), עמ' 161, 238.

359 אפשטיין, מבואות לספרות (לעיל הערה 1), עמ' 721, סעיף 18.

360 במדרש הגדול לדב' יז 6 (מהדורת פיש, עמ' שפה, שו' 11–12 [מדרש תנאים, עמ' 101, שו' 28–29]) פרפרוה משולבת של שתי הדרשות, כנראה על פי הספרי: 'מנין שלא ילמד לא עד ולא תלמיד חובה ת"ל על פי עד אחד'.

361 אפשטיין, מבואות לספרות (לעיל הערה 1), עמ' 717.

362 דרשה זוהי לדרשה בפיסקא קנה, עמ' 207, שו' 14–15, שנדונה לעיל מס' 31.

363 אפשטיין, מבואות לספרות (לעיל הערה 1), עמ' 717.

364 הדרשה בכ"י ר קטועה, ובמקום המילים שחסרות השאיר הסופר רווח של שלושה רבעי השורה: 'כי בו בחר יי מגיד [רווח] ושרת עבודתו פסולה'. להיקריות נוספות של תופעה זו ראה לעיל הערה 356.

365 אפשטיין, מחקרים (לעיל הערה 4), ב, עמ' 896.

לזה המשפט שאחריו "מכאן אמרו" הנקשר ישר עם הפסוק ולא עם דרשה זו. אולם זו אינה ראייה, כי פעמים רבות 'מיכן אמרו' נסמך לדיבור המתחיל הקודם לדרשה.³⁶⁶ הדרשה מתועדת בכל העדים המערביים (אבדהחטלוצת, ספר העיטור [לר' יצחק בן רב אבא מארי, מהדורת ר' מאיר יונה, וילנא תרל"ד, הלכות בירורין, עמ' 162], כפתור ופרח [לר' אשתורי הפרחי, הוצאת לונץ, ירושלים תרנ"ו – תרנ"ט, פרק יב, עמ' 322]), וכן בשני עדים מזרחיים (ג⁵), ומכאן שאין בסיס להשערותו.

35. פיסקא ר, עמ' 238, שו' 1–5. אפשטיין ציין למונחים 'שומע אני' ו'או אינו אלא [...]. אמרת', האופייניים לדבי ר' ישמעאל, וכן למקבילה הכמעט זהה במדרש הגדול לדב' כ 13–14 (מהדורת פיש, עמ' תנ, שו' 10–14 [מדרש תנאים, עמ' 121, שו' 17–21]), וחשד שמקור הדרשה בתוספת מדבי ר' ישמעאל.³⁶⁷ כאמור המונח 'שומע אני' מתועד בחמש היקריות נוספות בחלק ההלכתי של ספרי דברים,³⁶⁸ ואילו המונח 'או אינו אלא [...]. אמרת', המתועד יותר מ־20 פעם בדבי ר' ישמעאל, אכן מתועד בדבי ר' עקיבא רק כאן. אולם הדרשה מתועדת נוסף על כל העדים המערביים (ראבדהחטלמצת, ספר הזכרון [לר' אברהם בקארט, ליוורנו ש"ה, דף צג ע"ג]) גם בנ המזרחי, ולכן נראה שמקורה בספרי, ואולי עורך הספרי הוא ששילבה על פי מקור מדבי ר' ישמעאל.³⁶⁹

36. פיסקא רח, עמ' 243, שו' 3–6. אפשטיין חשד שמקור שתי הדרשות בדבי ר' ישמעאל לאור הימצאותן במדרש תנאים, במכילתא דמילואים ועוד.³⁷⁰ עוד הוסיף ראייה מ'מגיד' בדרשה הראשונה, שלדעתו 'מוכיח [כך!] שאינו ממקור דבי ר' ע'.³⁷¹ אך הימצאות שתי הדרשות נוסף על כל העדים המערביים (אבגדהחטלמת [וכן פ דרשה שנייה]) גם בנ המזרחי מלמדת שהן מקוריות בספרי.

37. פיסקא ריז, עמ' 250, שו' 11. אפשטיין ציין שהמונח 'הא אין עליך לדון כדין האחרון אלא כדין הראשון', שנמצא כמותו גם בפיסקא רצ[ו] ואינו רגיל בדבי ר' ע' אלא בדבי ר' י. ³⁷² אולם המונח בכ"ר הוא 'הא אין עליך לדין/לדון אלא כדין הראשון' – והוא מתועד שלוש פעמים רק בספרי דברים (נוסף על שתי הפיסקאות הנזכרות גם בפיסקא רמט) – ואילו המונח האופייני

366 ראה: מ' כהנא, 'הדרשות במשנה וההלכות במדרש: בחינת זיקות גומלין', תרביץ, פד (תשע"ו), נספח ב, עמ' 59–76, ושם מניתי לא מעט דוגמאות לכך, ביניהן 10 מספרי דברים, ועליהן יש להוסיף לדעת הנשקה עוד שתיים (שם, מס' 23, 24). ראה: ד' הנשקה, מה נשתנה: ליל הפסח בתלמוד של חכמים, ירושלים תשע"ו, עמ' 174, הערה 29; הג"ל, שמחת הרגל (לעיל הערה 238), עמ' 238, הערה 19.

367 אפשטיין, מבואות לספרות (לעיל הערה 1), עמ' 717, סעיף לב.

368 ראה לעיל סעיף ד, 2.

369 וצריך עיון אם מקור הדרשה הדומה במדרש הגדול לדברים הוא במכילתא או שמה בספרי.

370 אפשטיין, מבואות לספרות (לעיל הערה 1), עמ' 717, סעיף ל.

371 אפשטיין, מחקרים (לעיל הערה 4), ב, עמ' 896.

372 אפשטיין, מבואות לספרות (לעיל הערה 1), עמ' 707.

לדבי ר' ישמעאל הוא 'הא אין עליך לדון כלשון האחרון אלא כלשון הראשון'. המונח בספרי דברים מתועד בלשון זה בכל שלוש ההיקריות גם בנ המזרחי, ואין אפוא כל סיבה לחשוד בו כתוספת.

38. פיסקא ריח, עמ' 250, שו' 18. אפשטיין הסיק מהתאמת דברי רב חסדא לדרשת הספרי ומן הדרשה השונה בשם 'תנא דבי ר' ישמעאל' בבבלי, שהדרשה אינה מקורית בספרי.³⁷³ ואולם התאמת הדרשה לנוסח רב חסדא בבבלי ('כי יהיה לאיש בן – ולא כשיהיה בן לבן') מתועדת רק בעדים דצ, שכנראה תוקנו על פי הבבלי, ואילו נוסח כ"י רא(ה)לנ הוא 'ולא כשיהיה בן לאיש'. ומכל מקום הימצאות הדרשה נוסף על כל העדים המערביים (ראדהלמפצת) גם בנ המזרחי מלמדת שזו אינה תוספת מאוחרת.

39. פיסקא רכט, עמ' 262, שו' 3–4. אפשטיין ציין להתאמת הדרשה 'מגלגלים זכות על ידי זכיי' וכו' לתנא דבי ר' ישמעאל, והוסיף: 'אבל מכיון שפרשה זו מרובה בהוספות מדבי ר"י הרי זה חשוד כהוספה'.³⁷⁴ אולם הדרשה מתועדת בכל עדי הנוסח (ראבדהחטלמןפת), ואין להשערותו כל ביסוס טקסטואלי.

40. פיסקא רמח, עמ' 277, שו' 3–4. אפשטיין שיער שמקור דרשה זו, וכן מקבילתה הארוכה יותר בפיסקא רמט, עמ' 277, שו' 17 – עמ' 278, שו' 2, בתוספות מדבי ר' ישמעאל,³⁷⁵ וראה על כך להלן בסעיף הבא. אולם הימצאות הדרשה נוסף על כל העדים המערביים (ראבב'דהחלמת וכן ר' [דף 210]) גם בנ המזרחי מלמדת שהיא דרשה מקורית בספרי.

41. פיסקא רמט, עמ' 277, שו' 17 – עמ' 278, שו' 2. אפשטיין שיער שהדרשה היא תוספת מדבי ר' ישמעאל, וזאת בשל המונח 'מופנה להקיש גזרה שווה', המשמש בה, והאופייני לדבי ר' ישמעאל, שילובה שלא במקומה והימצאותה ביתר הרחבה יחד עם ביאור 'עד עולם' בממזר במדרש תנאים, עמ' 144, שו' 30 – 145, שו' 6 (מדרש הגדול לדב' כג 3 [מהדורת פיש, עמ' תקיג, שו' 3–10]).³⁷⁶ אולם הדרשה מתועדת בכל העדים המערביים (ראבדהחטלמת וכן פ בלי 'מופנה').³⁷⁷ טענתו של אפשטיין שהדרשה משולבת שלא במקומה, אינה נכונה – היא נדרשת על פי סדר הפסוקים, ומיקומה השונה במדרש הגדול לדברים אינו ראיה. הראיה של המונח 'מופנה' חזקה, אך אין להוציא מכלל אפשרות שעורך הספרי הוא ששילב דרשה זו ממקור

373 שם, עמ' 706, סעיף 3.

374 שם, עמ' 707 סעיף 5.

375 שם, עמ' 715, סעיף כה.

376 שם, עמ' 707, 715, סעיף כה.

377 המזרחי אינו מצטט דרשה זו, אך כיוון שהוא אינו מצטט את כל דרשות הספרי שם ברצף, אי אפשר לדעת אם הייתה לפניו או לא.

של דבי ר' ישמעאל.³⁷⁸ וזאת מפני שדרשה זו על העמוני והמואבי, שרק עליהם נאמר 'עד עולם',³⁷⁹ משמשת בסיס לדרשה על ממזר, לעיל שו' 3-4, שבעניינו נאמר רק 'דור עשירי'.³⁸⁰

42. פיסקא רנד, עמ' 280, שו' 3-5. אפשטיין חשד ששולבו כאן שתי דרשות משני מקורות, הראשונה מדבי ר' ישמעאל והשנייה מדבי ר' עקיבא. וזאת בגלל עצם הכפילות של שתי הדרשות, השימוש במונח 'שומע אני' בדרשה הראשונה ובמונח 'כול' בשנייה והימצאות הדרשה הראשונה במדרש הגדול לדב' כג 15 (מהדורת פיש, עמ' תקכב, שו' 24 – עמ' תקכג, שו' 4 (מדרש תנאים, עמ' 148, שו' 11-15) בשם ר' ישמעאל.³⁸¹ לדעתו שתי הדרשות קושרו מאוחר יותר בעזרת 'אי' בשו' 5. על כך יש להעיר כי הדרשה הראשונה אינה דומה לדרשות ר' ישמעאל ורבי במדרש הגדול לדברים, ובעיקר, שני חלקי הדרשה מתועדים נוסף על כל העדים המערביים (ראבדהחטלמצת) גם בקטע גניזה מזרחי (ג⁵). הווי אומר, אם יש כאן שילוב מקורות, יש לייחסו לעורך ולא לתוספת מאוחרת.

43. פיסקא רנז, עמ' 281, שו' 9-11. אפשטיין חשד שמקורה של הדרשה בדבי ר' ישמעאל, בגלל 'שומע אני'.³⁸² אולם היא מתועדת נוסף על כל העדים המערביים (ראבדהחטלמצת וכן ך [דף 54א]) גם בשני עדים מזרחיים (ג⁵), ולכן ברי שאין היא תוספת מאוחרת.

44. פיסקא רע, עמ' 290, שו' 7. אפשטיין סבר שהדרשה 'ויצאה מביתו – מגיד שהאשה יוצאה מפני/מלפני האיש' היא 'בוודאי ממכילתא', וזאת בגלל המונח 'מגיד', המתועד בכ"י רה"ה³ (ה' תיקן על פי הדפוס 'מלמד'), ובשל המקבילה הארוכה יותר במדרש הגדול לדב' כד 2 (מהדורת פיש, עמ' תקמא, שו' 3-6 [מדרש תנאים, עמ' 155, שו' 9-11]).³⁸³ אולם תיעוד הדרשה נוסף על כל העדים המערביים (אבדהחטלמצת) גם בשני עדים מזרחיים (ג⁵) מלמד 'בוודאי' שאין זו תוספת ממכילתא דברים.

45. פיסקא רעג, עמ' 293, שו' 2-5. אפשטיין קבע על סמך המונחים 'להביא' ו'מגיד' והמקבילה לדרשה השנייה במדרש הגדול לדב' כד 7 (מהדורת פיש, עמ' תקמד, שו' 4-7 [מדרש תנאים, עמ' 156, שו' 31 – עמ' 157, שו' 2]) בשם ר' ישמעאל, כי 'בספרי' כאן נכנס מקור זה

378 על היקרות נוספות של 'מופנה להקיש לדון/לדין גזרה שווה' בדבי ר' עקיבא ראה: מכילתא דר' שמעון בן יוחאי יג 9 (מהדורת אפשטיין-מלמד, עמ' 41).

379 'אם נאמר דור עשירי למה נאמר בו עד עולם. מופנה להקיש ולדון לגזירה שווה. נאמר כאן דור עשירי ונאמר למעלן דור עשירי, מה דור עשירי האמור כן עד עולם אף דור עשירי האמור למעלן עד עולם'.

380 'דור עשירי לא יבא עד עולם – נאמר כאן דור עשירי ונאמר להלן דור עשירי. מה דור עשירי האמור למטן [במואבי] עד עולם אף דור עשירי האמור כאן [בממזר] עד עולם'.

381 אפשטיין, מבואות לספרות (לעיל הערה 1), עמ' 717, סעיף לג. בד בבד ציין כי הדרשה השנייה מובאת אף היא במדרש הגדול לדב' כג 10 (מהדורת פיש, עמ' תקמא, שו' 1-2 [מדרש תנאים, עמ' 147, שו' 21-22]).

382 אפשטיין, מבואות לספרות (לעיל הערה 1), עמ' 718, סעיף לד.

383 שם, עמ' 717, סעיף לא.

[...] ואם כן הסתם "מגיד וכו'" [הדרשה השנייה] לקוח אפוא מדבי ר' ישמעאל, ובוודאי שמשם לקוחה גם הדרשה להביא את הגונב בנו וכו' [הדרשה הראשונה].³⁸⁴ אולם נוסף על כל העדים המערביים (אבדהחלמת וציטוט הדרשה הראשונה גם בכ"י טז) הדרשות מתועדות גם בעדים המזרחיים נג',³⁸⁵ ומכאן ששתי הדרשות אינן תוספות מאוחרות.

46. פיסקא רעח, עמ' 296, שו' 8–9. ראה דיון לעיל סעיף ד, 1.

47. פיסקא רפה, עמ' 306, שו' 9–11. אפשטיין סבר שזו תוספת מדבי ר' ישמעאל, בגלל חסרונה של הדרשה בדפוס ותיעודה רק בכ"י רס, שעמדו לפניו, וכן בשל המקבילה הקרובה במדרש הגדול לדב' כה 8 (מהדורת פיש, עמ' תקסה, שו' 5–7 [מדרש תנאים, עמ' 165, שו' 7–9]).³⁸⁶ אכן הדרשה חסרה בעדים אדטל (קבוצת העדים האשכנזיים-הצרפתיים), אולם היא מתועדת בעדים מערביים מכמה ענפי נוסח (רבחמסצת וכנראה גם פ [בהשפעת הבבלי]) וכן בשלושה עדים מזרחיים (ג'ג⁸). נוסף על כך המונח 'פרט ל' אופייני לדבי ר' עקיבא דווקא.³⁸⁷ אין אפוא הצדקה לראות בדרשה זו תוספת מאוחרת.

48. פיסקא רצא, עמ' 309, שו' 5–6. פינקלשטיין הדפיס באות קטנה את הדרשה 'וירקה בפניו – רוק הנראה לעיני הזקנים', ובהערותיו כתב בסוגריים מרובעים (כנראה בשם הורוביץ): 'ונראה שאינו אלא הוספה מגליון ואינו מעיקר הספרי'. אכן הדרשה מתועדת רק בעדים דלת, וחסרה בכ"י ראבבחטמג⁸ג'. אולי זו השמטה מחמת הדומות ('הזקנים [...] הזקנים'), ואולי זו העברה מילולית מדרשת הספרי להלן עמ' 310, שו' 1, אך אין זו הערת גיליון מהמכילתא.

49. פיסקא רצא, עמ' 310, שו' 5–6. אפשטיין כתב: 'אבל הוספה היא שם, כי היא מפסיקה באמצע הציטוט ממשנת יבמות פי"ב מי"ג'.³⁸⁸ אולם דרשה זו מתועדת נוסף על העדים המערביים (ראבבדלמפת) גם בשלושה עדים מזרחיים (ג'ג⁸ג'), ואין סיבה לפקפק במקוריותה בספרי.

50. פיסקא רצב, עמ' 311, שו' 12–15. הופמן העיר על הסתירה בין שתי הדרשות לפי נוסח ס, שעמד לפניו: הראשונה לומדת כל דבר שיש בו סכנת נפשות מ'זהחזיקה', והשנייה מ'מבושיו', וקבע: 'הרכיב ב' נוסחאות יחד שלכאורה מכחישות זו את זו'.³⁸⁹ אפשטיין הוסיף שהדרשה הראשונה היא מדבי ר' עקיבא ('לרבות [...] מכל מקום'), והדרשה השנייה היא מדבי

384 שם, עמ' 705.

385 כהנא, קטעי מדרשי הלכה (לעיל הערה 25), עמ' 295. וראה באתר הגניזה של פרויקט פרידברג נוסח מעודכן, בתוספת שריד מקטע גניזה, כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S AS 92.362.

386 אפשטיין, מבואות לספרות (לעיל הערה 1), עמ' 723, סעיף 32. וראה גם: שם, עמ' 516, סעיף 6; הנ"ל, מחקרים (לעיל הערה 4), ב, עמ' 214.

387 וייתכן שמדרש הגדול לדברים העתיק את הדרשה מהספרי בתוספת שתי הרחבות קצרות.

388 אפשטיין, מבואות לספרות (לעיל הערה 1), עמ' 44, הערה 114.

389 מדרש תנאים, עמ' 168, הערה ז.

ר' ישמעאל ('אם כן למה נאמר').³⁹⁰ אולם המונח 'אם כן למה נאמר' הוא מונח מובהק מדבי ר' עקיבא דווקא.³⁹¹ אכן הדרשה השנייה ('אם כן למה נאמר [...]') חסרה בעדים האשכנזיים-הצרפתיים אדטל, אבל שתי הדרשות מתועדות בעדים מערביים אחרים (רבחמסן וכן כ' [דף 76א]; רמב"ם, ספר המצוות, לאווין רצג ועשין רמז; ספר החינוך, סימן תקנו; 'מגדל עז' לרמב"ם, משנה תורה, הלכות רוצח א, ח), וכן בעדים מזרחיים (ג"נ), ונתון זה מלמד ששתי הדרשות מקוריות בספרי. נראה אפוא שעורך הספרי הוא שהרכיב את שתי הדרשות בעזרת המונח 'אם כן למה נאמר'.³⁹²

51. פיסקא שה, עמ' 323, שו' 11 – עמ' 324, שו' 3. פינקלשטיין הדפיס את הקטע באותיות קטנות, וכתב: 'כבר העיר רמא"ש [ר' מאיר איש שלום] על זה שהוא תוספת ואינו מעיקר הספרי, אמנם נמצא בכל הנסחאות'. דרשה זו, שכאמור מתועדת בכל העדים (ראבטלמן), ממשיכה את הדרשה הקודמת, 'קח לך – גברתן שכמותך', ודורשת שוב את 'קח לך – אינו אלא בלקיחה [...]'. אומנם אין לה קשר לדרשה הבאה אחריה, 'משיב הקב"ה ואומר לו למשה תן לו ליהושע תורגמן', אך דרשה זו חוזרת לדיבור המתחיל המקראי. נראה אפוא שהעורך צירף כאן דרשות ממקורות שונים, אך אין סיבה לראות בדרשה תוספת מאוחרת.

52. פיסקא שלא, עמ' 381, שו' 1–2. פינקלשטיין הדפיס באות קטנה את הדרשה 'אשיב נקם לצרי – הרי אחד. ולמשנאי אשלם – הרי שנים', ובהערותיו כתב: 'עיי'ן בשינויי נסחאות [חסרונה בעדים בדם ובמדרש הגדול לדברים], שאין זה אלא הוספה המובאה מגליון אל תוך הספר'. אך הדרשה מתועדת בכ"י חטלש, ונראה שנשמטה בעדים בדמ מחמת הדומות ('אשיב נקם לצרי [...]') אשיב נקם לצרי'.³⁹³ יסודה בדרשת תחילת הפסוק 'אם שנותי ברק חרבי' (דב' לב 41) מלשון שניות, כפילות, ודרשות דומות של 'הרי אחד [...]') הרי שנים [...]') מתועדות כמה פעמים במדרשי התנאים.³⁹⁴ אין אפוא סיבה לחשוך במקורותיה של הדרשה.

53. פיסקא שנב, עמ' 412, שו' 6–17. פינקלשטיין הדפיס את הקטע באותיות קטנות, ובהערותיו כתב: 'רמא"ש מגיה [...] והגר"א [והגאון ר' אליהו (בן שלמה זלמן)] מוסיף [...] ולדעתי ברור שלפנינו ברייתא שניה המשמשת כעין ד"א לזו שלפניה, ונוספה מגליון אל תוך

390 אפשטיין, מחקרים (לעיל הערה 4), ב, עמ' 210.

391 ראה: כהנא, ספרי במדבר (לעיל הערה 1), עמ' 191.

392 כפי שהוא בספרי במדבר, פיסקא כב. ראה: כהנא, ספרי במדבר (שם), עמ' 191. במדרש הגדול לדב' כה 12 (מהדורת פיש, עמ' תקסט, שו' 10–12) [מדרש תנאים, עמ' 168, שו' 18–20] חסר המשפט 'ת'ל והחזיקה מכל מקום אם כן למה נאמר מבושיו', ולפנינו דרשה אחת אחדותית. אומנם לא ברור אם מדרש הגדול לדברים ציטט את דרשת המכילתא או קיצר את הספרי.

393 חסרונה במדרש הגדול לדברים אינו ראייה, משום שהוא מצטט שם את המכילתא ולא את הספרי (וכך הוא גם בנ).

394 ראה: מכילתא דר' ישמעאל, נויקין טו (מהדורת הורוביץ-רבין, עמ' 302); מכילתא דר' שמעון בן יוחאי יג 21 (מהדורת אפשטיין-מלמד, עמ' 47); ספרי דברים, פיסקא שנו, עמ' 430.

הספרי, ועיין בכ"י מ שכל זה חסר שם, ועוד שמפריע את הענין'. אולם הדרשה מתועדת נוסף על העדים המערביים (בדטלפ³) גם בקטע גניזה מזרחי (ג⁶),³⁹⁵ והחיסרון במדרש חכמים אינו אלא קיצור, כנפוץ במדרש זה. נראה אפוא שעורך הספרי שילב כאן כמה מקורות, אך אין סיבה לחשוד שזו תוספת מאוחרת.

נספח ג

תוספת בספרא שנשתמרה בגיליון לדעת פינקלשטיין

ההשערה שמקור התוספות שבמדרשי התנאים בהערות גיליון בכתבי היד היא השערה סבירה.³⁹⁶ היא הולמת במיוחד תוספות קצרות, כמו אלו שבספרי דברים, אך גם תוספות ארוכות, כמו אלו שבספרא, המתועדות בכתבי יד בגיליונות ביד הסופר או ביד אחרת. מכל מקום בכתבי היד של מדרשי התנאים שהגיעו לידינו כבר שולבו התוספות בגוף כתבי היד ואינן בגיליונות. פינקלשטיין הצביע על תוספת קצרה אחת בספרא, נדבה פרק ב, יג (מהדורת פינקלשטיין, עמ' 18–19), אשר עדיין כתובה בגיליון בכ"י וטיקן 31.ebr.³⁹⁷ הפסוק הנדרש הוא וי' א 1: 'ויקרא אל משה וידבר ה' אליו מאהל מועד לאמר [דבר אל בני ישראל ואמרת אליהם...]. וזה לשון הספרא, על פי וטיקן 66.ebr, בתוספת חלוקה לסעיפים, פיסוק ומראי מקום לפסוקים:

- (1) לאמר – צא אמור להם דברי פבושים. בישבילכם נדבר עימי, שכן מצינו שכל שלשים ושמונה שנה שהיו ישראל כמנודים לא היה מדבר עם משה, שנ' ויהי כאשר תמו כל אנשי המלחמה למות מקרב העם וידבר יי אלי לאמר (דב' ב 16–17).
- (2) דבר אחר לאמר – צא ואמור להם והשיבני.
- (3) מנין שהיה משה יוצא ומדבר עימהם, שנ' ויצא ודבר אל בני ישראל את אשר את אשר יצוה (שמ' לד 34).
- (4) מנין שהיה משה מישיב את הדברים לפני הגבורה תל' לו' וישב משה את דברי העם אל יי (שם יט 8).

395 מקבילה לדרשה הראשונה (שו' 6–11) מתועדת גם במכילתא דברים על פי מדרש הגדול לדב' לג 12 (מהדורת פיש, עמ' תשסו, שו' 24 – תשסח, שו' 5).

396 מן המפורסמות הוא שעל עצם התפיסה המחקרית הנפוצה של חדירת הערות גיליון לפני כתר העיד רב האיי גאון: 'הרבה מצוי כן שתולין בקצה הנוסח או בין טורין תיליא דאדרכתא או דפירושא או לשון אחר. ובא הנוסח וחושבו עיקר וכתבו כולו כאחד ומטעה הוא. עד שיפול בידי חכם שהוא מצרף את הדבר ומוציא את כל מילה לטעמה' (תשובות הגאונים הרכבי, סימן רעב).

397 פינקלשטיין, מקורות [לעיל הערה 4], עמ' 232–235 (הנ"ל, מחקרים [לעיל הערה 2], עמ' 212–215).

(5) אלעזר בן אחביי אומר יכול לא היה מן דבר עימו לצורך עצמו תל' לו' לאמר. לאמר לישראל לא היה מדבר עימו, מדבר היה עימו לצורך עצמו.

בכ"י וטיקן ebr. 31 דברי אלעזר בן אחביי נוספו בגיליון, כנראה ביד הסופר, לאחר סעיף 1, וחזרו ונשנו בפנים בסעיף 5, אומנם בנוסח שונה של שם החכם ובחילופי כתיב קלים.³⁹⁸ מסתבר שסופם נוסף מאוחר יותר, כפי שניכר מהכתיבה הרהוטה של האותיות, מהשלמתן ברווח שהשאיר הסופר מלכתחילה לפני הכותרת 'פרשתה ג', ומשני העיגולים שסימן הסופר בפנים, האחד בין סעיף 1 לסעיף 2 והשני לפני 'אלעזר' בתחילת סעיף 5.

לדעת פינקלשטיין נתונים אלה מורים בבירור כי בזמן שנוצרה הערת השוליים עדיין לא כלל הטקסט שבפנים את דברי אלעזר, וכי הם נוספו על הטקסט העיקרי בפנים לאחר מכן. כתימוכין לדבריו ציין שהשם 'אלעזר בן אחווי' אינו מתועד במקום אחר במדרשי התנאים.³⁹⁹ כמו כן כתב שדברי אלעזר חלוקים על דברי הדרשה הסתמית בסעיף 1, והיו צריכים לבוא בסמוך לדרשה זו, כפי שהוא בגיליון שם, ולכן הסיק כי שילובם שלא במקומם בסוף הדרשה בסעיף 5 משקף את מקורם בגיליון קדום.

עיון בשאר עדי הנוסח עשוי ללמד על הסבר אחר לתופעה. דברי אלעזר מתועדים בשני מקומות: ברוב העדים הם משולבים בסעיף 5,⁴⁰⁰ ואילו בעותק אחד מן הגניזה (כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S C 5.3) ובילקוט שמעוני הם משולבים לאחר דברי תנא קמא בסעיף 1.⁴⁰¹ בכמה עדים הד לשתי המסורות זו לצד זו. כך הוא בדפוס ונציה ש"ה, שסעיפים 2–4 הועתקו בו פעמיים: לראשונה כרוב העדים ובשנייה לאחר דברי אלעזר בסעיף 5. הוא הדין בכ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים Ms. 9026 (ברומר Rab. 2171), שנוסף בו לאחר דברי אלעזר בסעיף 5 ביד אחר: 'ד א' לאמר כול'. מסתבר אפוא שגם כ"י וטיקן ebr. 31 משקף ניסיון לשלב את דברי אלעזר בשני המקומות: נוסח הפנים בסיום – כרוב העדים – מכאן, בצד נוסח הגיליון כנוסח המסורת השנייה מכאן.⁴⁰² לכאורה נראה שמיקום דברי אלעזר בן

398 בגיליון: 'אלעזר בן מהבאי או' יכול לא היה מדבר עמו לצורך עצמו ת' ל' לאמר לאמר ליש' לא היה מידבר עימו מידבר היה עמו לצורך עצמו'. בפנים: 'אלעזר בן אחווי אמ' יכול לא היה מדבר עמו לצורך עצמו תל' לו' לאמר לאמר להן לישראל לא היה מדבר עמו מדבר היה עמו לצורך עצמו'.

399 אומנם ראה הסתייגותו בהערה 32 שם בעניין האזכור בתוספתא ועוד. והשווה: ליברמן, תוספתא כפשוטה (לעיל הערה 34), שבת, עמ' 187 ובנסמן שם.

400 כ"י וטיקן ebr. 66; קטע הגניזה כ"י סנקט פטרבורג, הספרייה הלאומית של רוסיה Ebr. Antonin B 193; קטע הגניזה כ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים Ms. 8304 (ENA 1488); כ"י אוקספורד Marshall Or. 24; כ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים Ms. 9026 (ברומר Rab. 2171); כ"י לונדון, הספרייה הבריטית Add. 16.406; כ"י פרמה 3259 ודפוס קושטא רפ"ג, וכן בעדים העקיפים מדרש הגדול, מדרש חכמים, ספר והזוהר וילקוט תלמוד תורה.

401 נראה שהמיקום ברוב העדים הוא המקורי, ואילו הקדמתם של דברי אלעזר לאחר דברי תנא קמא משקפת מסורת משנית מתוקנת אשר הסמיכה את דברי אלעזר לדברי תנא קמא מחמת המחלוקת ביניהם.

402 דוק, בנוסח הפנים של כ"י וטיקן ebr. 31 שם אבי החכם אלעזר הוא 'אחווי' בדומה לנוסח רוב העדים

אחביי בסוף הדרשה ברוב העדים – ובראשם כ"י וטיקן ebr. 66 וקטע הגניזה המעולה כ"י סנקט פטרבורג, הספרייה הלאומית של רוסיה Ebr. Antonin B 193 – הוא המקורי, ואילו הקדמתם לאחר סעיף 1 מייצגת מסורת משנית מתוקנת שהסמיכה את דברי אלעזר לדברי תנא קמא מחמת המחלוקת ביניהם. אכן המיקום של דברי אלעזר ברוב העדים צורם,⁴⁰³ ואפשר שזאת הסיבה לחילוף בתוכנם המתועד בכמה עדים.⁴⁰⁴ מיקום זה עשוי ללמד שדברי אלעזר צורפו על ידי עורכי הספרא על פי מקור אחר ממקורם של סעיפים 1–4, אך אין הצדקה לראות בהם תוספת מאוחרת מן הגיליון כדעת פינקלשטיין.

פרופ' (אמריטוס) מנחם כהנא, החוג לתלמוד ולהלכה, האוניברסיטה העברית בירושלים, הר הצופים,

ירושלים 9190501

menahem.kahana@mail.huji.ac.il

(וראה החילופים אחביי/אחבאי/אהוי וכיוצא באלה בחילופי הנוסח במהדורת פינקלשטיין, ג, עמ' 57). לעומת זאת בנוסח הגיליון של כ"י וטיקן ebr. 31 שם אבי החכם הוא 'מהבאי', בדיוק כשמו בקטע הגניזה כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S C 5.3, ובדומה לכך בילקוט שמעוני ('מהבא'), המייצגים כמוהו את המסורת השנייה. נוסף עליהם גורסים 'מהבאי' גם 'תורת כהנים אחר' בכ"י לונדון, הספרייה הבריטית Add. 16.406, ספר והזיהר ומדרש חכמים.

403 ולכן הקדימם גם איש שלום בנוסח הפנים של מהדורתו לתחילת הספרא והסמיכם לדברי תנא קמא. ראו: ספרא, מהדורת מ' איש שלום, ברסלאו תרע"ה, עמ' 88.

404 ראה פירוטם בחילופי הנוסחאות במהדורת פינקלשטיין שם. כללית רוב העדים תומכים בגרסת כ"י וטיקן ebr. 66, שהועתקה לעיל, ולפיה אלעזר חולק על תנא קמא וסובר כי במשך 38 השנים המשך המקום לדבר עם משה לצורך עצמו. כך הוא בשלושת קטעי הגניזה שפורטו לעיל – כ"י סנקט פטרבורג Ebr. Antonin B 193; כ"י ניו יורק Ms. 8304, כ"י קיימברידג' T-S C 5.3 – כ"י ניו יורק Ms. 9026, כ"י וטיקן ebr. 31 בגיליון ובפנים (אך ראה הגהה בפנים ביד אחר), מדרש הגדול לדברים, מדרש חכמים ופירושי הראב"ד ור"ש שני. בכמה עדים מסורת הפוכה, ולפיה המקום לא דיבר עם משה באותן שנים גם לצורך עצמו. כך הוא בדפוסי קושטא רפ"ג וונציה ש"ה, ילקוט תלמוד תורה, ספר והזיהר ופירוש הספרא 'דרך הקדש' לר' וידאל צרפתי. בילקוט שמעוני הוצגה פרפרזה של שני הנוסחים זה אחר זה. כך הוא גם בכ"י לונדון Add. 16.406, אשר ציג בפנים את הנוסח השני ולאחר מכן הביא בשם 'תורת כהנים אחר' שריד מהנוסח הראשון, עיין שם. לעומתם בכ"י אוקספורד Marshall Or. 24 נוסח ביניים שלישי: 'יכול לא היה מדבר עמו אלא לצורך עצמו ת"ל [כך!] ליש' לא היה מדבר עמו, מדבר היה עמו לצורך ישר' ועצמו'. בכ"י פרמה 3259 נוסח חסר פשר שאין בו הבדל בין ההוא אמינא למסקנה, ותוקן ביד אחרת כנוסח רוב העדים. וכאמור ייתכן שהסיבה לשינויים הללו נעוצה במיקומם הצורם של דברי אלעזר וברצון להציגם כתומכים בדעת תנא קמא או כמוסיפים עליו.

